

HÖGSKOLAN I HALMSTAD

Institutionen för Humaniora

Handledare: Heike Peter

Examinator: Torsten Janson

C-UPPSATS

Religionsvetenskap HT-09

”Jag vill inte sitta på ett moln och spela harpa”

En kvalitativ undersökning kring hur vårdpersonal inom äldreomsorgen ser på
och förhåller sig till död och religion

TACK

Jag vill rikta ett stort tack till min handledare, Heike Peter, som har gett god handledning och varit ett stöd i mitt arbete. Jag vill också passa på att tacka mina informanter, inom äldreomsorgen i Halmstad kommun, som har tagit sig tid att låta sig intervjuas i ett ämne som av många kan uppfattas som känsligt. Slutligen vill jag tacka min familj som på alla tänkbara vis har stöttat mig i mitt uppsatsskrivande.

ABSTRACT

I denna studie undersöks hur vårdpersonal inom äldreomsorgen ser på och förhåller sig till döden, och om det kan kopplas till uppfattningar om religion. Vidare studeras om det finns några föreställningar kring tiden efter döden, inom denna yrkesdomän, samt om det förekommer några särskilda rutiner och ritualer kring döden på informanternas arbetsplatser.

Underlaget för undersökningen är fyra kvalitativa intervjuer, utförda på vårdpersonal, vilka arbetar inom äldreomsorgen i Halmstad kommun. Resultatet bearbetas mot bakgrund av Ariès teori om människans förhållningssätt till döden, Max Webers och Bryan Wilsons sekulariseringsteorier samt mot bakgrund av Bells ritualteori.

Resultatet visar att det inom äldreomsorgen finns en dubbel hållning till död och religion. Informanternas syn på döden kan ses stå i förbindelse med deras relation till religion. Det förekommer även en rad särskilda rutiner och ritualer i anslutning till ett dödsfall, på de arbetsplatser som inkluderas i studien. Det görs dock ingen åtskillnad, av vårdpersonalen, mellan rutinhandlingar och ritualhandlingar.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

1	INLEDNING.....	1
1.1	Bakgrund.....	1
1.2	Syfte och problemformulering.....	2
1.3	Bakgrunds- begrepps- och definitionsutredning.....	2
1.3.1	Äldreomsorgen i Halmstad kommun.....	3
1.3.2	Dödsbegreppet.....	4
1.3.3	Begreppet <i>religion</i>	4
1.3.4	Begreppet <i>rutin</i>	5
1.3.5	Begreppet <i>ritual</i>	5
2	METOD OCH MATERIAL.....	6
2.1	Metod.....	6
2.2	Genomförande.....	7
2.3	Urval.....	9
2.4	Material.....	10
3	TIDIGARE FORSKNING.....	10
3.1	Tidigare forskning kring vårdande av döende människor.....	11
3.2	Tidigare forskning kring vårdpersonals föreställningar kring tiden efter döden.....	12
3.3	Tidigare forskning kring vårdpersonals syn på och förhållande till religion.....	12
3.4	Tidigare forskning om rutiner och ritualer kring döden inom vården.....	13
4	TEORETISK BAKGRUND.....	14
4.1	Dödens mentalitetshistoria.....	14
4.2	Sekulariseringsteorier.....	16
4.3	Ritualteori.....	17
5	RESULTAT.....	19
5.1	Syner på döden.....	20
5.1.1	Döden – en naturlig del av livet.....	20
5.1.2	Döden som en befrielse.....	21
5.1.3	Döden som något fint.....	21
5.1.4	Den sovande döden.....	22
5.1.5	Döden som främmande och skrämmande – något man vill undvika.....	22

5.1.6	Döden som en chock.....	23
5.1.7	Likhet inför döden.....	24
5.1.8	Döden - känslig och tabubelagd.....	25
5.1.9	Distans till döden.....	26
5.1.10	Sammanfattning av synen på döden.....	26
5.2	Föreställningar kring tiden efter döden.....	27
5.2.1	Att gå vidare – att lämna – att inte finnas kvar.....	27
5.2.2	Att komma hem.....	28
5.2.3	Att skämta om tiden efter döden.....	28
5.2.4	Döden – det slutgiltiga?.....	29
5.2.5	Ovissheten.....	30
5.2.6	Andra människors föreställningar kring tiden efter döden.....	30
5.2.7	Själens och andarnas.....	31
5.2.8	Sammanfattning av föreställningar kring tiden efter döden.....	32
5.3	Syn på och relation till religion.....	33
5.3.1	Religion – en tröst eller något som förstör?.....	33
5.3.2	Religion – något långsökt och djupt.....	33
5.3.3	Troende – men inte religiös.....	34
5.3.4	Att gå i kyrkan.....	35
5.3.5	Sammanfattning av syn på och relation till religion.....	35
5.4	Riktlinjer och rutiner kring döden.....	36
5.5	Ritualer kring döden.....	37
5.5.1	Göra den avlidna fin.....	37
5.5.2	Kroppens position.....	38
5.5.3	Iordningställande av rummet.....	38
5.5.4	Lådan.....	39
5.5.5	Tända ett ljus.....	40
5.5.6	Bibeln.....	41
5.5.7	Öppna ett fönster.....	41
5.5.8	Att ta farväl.....	42
5.5.9	Sammanfattning av ritualer.....	43
5.6	Religion och dödets riter.....	44

6	ANALYS, TOLKNING OCH DISKUSSION.....	45
6.1	Döden.....	45
6.2	Tiden efter döden.....	48
6.3	Religionen.....	52
6.4	Rutiner och ritualer kring döden.....	54
6.5	Sammanfattning.....	57
7	VIDARE FORSKNING.....	58
	LITTERATURFÖRTECKNING.....	59
	BILAGOR	

1.1 Bakgrund

Första gången jag såg en död människa var jag nitton år. Hon hette Anna och hon log. Det gjorde mig lättad. Hennes gråvita hår var välkammat. Hon är som silver, tänkte jag. Hon hade en blommig sommarklänning på sig. En guldblock vilade tungt i hennes djupa halsgrop och fönstret i hennes rum stod på glänt. Man kunde höra bussarna utanför. Hur kunde bussarna fortsätta köra? Och bilarna? Och tunnelbanan? På hennes nattduksbord stod en mässingsljusstake. I den brann ett ljus. Jag kände inte Anna. Men jag kommer alltid att minnas henne.¹

Jag har under åtta års tid, i perioder, arbetat som vikarierande vårdbiträde inom äldreomsorgen. Jag har arbetat i olika kommuner och på olika ställen, så som demensboende, äldreboende och hemtjänst. Något som jag upplevt har förenat dessa arbetsplatser är dödens yttersta påtaglighet. Inget anmärkningsvärt kan tyckas, då man pratar om verksamheter som på ett eller annat sätt vårdar och tar hand om äldre och sjuka människor, som snart kommer att dö. Det jag dock anser som beaktansvärt är att jag har upplevt att döden är ett ämne inom äldreomsorgen, vilket man inte pratar om. Vidare har jag erfarit att det i anslutning till ett dödsfall förekommer handlingar, vilka utförs automatiskt, som att tända ett ljus eller öppna ett fönster. Denna högst subjektiva upplevelse av äldreomsorgen, i kombination med mitt intresse för religionsvetenskap, ligger till grund för mitt val av uppsatsämne.

Mycket av den litteratur som har publicerats inom ämnet, har fokus på den som vårdas, de anhöriga samt på vårdpersonalens praktiska åtaganden och förhållningssätt till de döende och till dödsfallen. Det finns även litteratur som behandlar vårdpersonalens upplevelser kring att arbeta nära personer som ska dö. Däremot får vårdpersonalens föreställningar kring döden inte lika stort utrymme och inte heller deras relation till religion. Det går dock att finna ett avsnitt, i en psykologisk studie, kring hur vårdpersonal ser på vad som händer efter döden. I detta fall är undersökningen utförd på sjukvårdspersonal, vilka ofta kommer i kontakt med ”döden mitt i livet”. Min studie syftar istället till vårdpersonal inom äldreomsorgen, vilka arbetar nära äldre människors död.

¹ Detta är min beskrivning av upplevelsen att för första gången se en död människa.

I den befintliga litteraturen återfinns såväl psykologiska perspektiv som vård- och vårdetiska perspektiv, men att närma sig dessa frågor utifrån en religionsvetenskaplig synvinkel tycks inte vara lika vanligt förekommande i dagens forskning.²

Det finns dessutom en mängd litteratur som behandlar ritualer vid döden. Ofta är denna litteratur kopplad till ritualer som ses återkomma vid begravningar. Denna uppsats studerar de ritualer som sker i direkt anslutning till ett dödsfall inom äldreomsorgen.

Min ambition med denna studie är således att just undersöka hur vårdpersonalen inom äldreomsorgen upplever och tänker kring döden, vad de uppger tror händer när man dör och hur detta kommer i uttryck i eventuella ritualer vid ett dödsfall.

Döden är dessutom ett tema som man inom många religioner tar ställning till, och på så sätt är också döden ett centralt ämne inom religionsvetenskapen. Av denna anledning ligger även viss fokus, i undersökningen, på att se vilken relation vårdpersonal inom äldreomsorgen har till religion.

1.2 Syfte och problemformulering

Uppsatsens övergripande syfte är att, genom kvalitativa intervjuer, undersöka hur vårdpersonal inom äldreomsorgen ser på och förhåller sig till döden och om det kan kopplas till föreställningar om religion. Uppsatsens frågeställningar lyder:

- Vilken syn har vårdpersonal inom äldreomsorgen på döden?
- Finns det föreställningar kring tiden efter döden hos vårdpersonal inom äldreomsorgen och hur ser dessa föreställningar i så fall ut?
- Vilken relation har vårdpersonal inom äldreomsorgen till religion?
- Vilka eventuella rutiner och ritualer går att finna kring döden inom äldreomsorgen?

1.3 Bakgrunds- begrepps- och definitionsutredning

I detta avsnitt kommer en bakgrunds- begrepps- och definitionsutredning att framläggas.

² Dessa studier behandlas i kapitlet TIDIGARE FORSKNING.

Inledningsvis anser jag det vara av vikt att framhålla den problematik som påträffas i samband med definitioner, vilken består i att klassifikationer och definitioner bara till synes är neutrala. De genomsyras av teori, filosofi och ideologi samt av förutfattade meningar. (Arvidsson 2008:53f) Begrepp kan definieras på en rad olika sätt och en definitions lämplighet, beror på dess användningsområde och på vad som är användarens verkliga problematik och kunskapsintresse. (Arvidsson 2008:53)

De definitioner som jag har valt att anföra i detta avsnitt har sin utgångspunkt i Nationalencyklopedin. Detta mot bakgrund av att studien undersöker den syn och det förhållningssätt till död och religion, som finns inom en nutida samhällslig yrkeskategori, d.v.s. vårdpersonal inom äldreomsorgen. Nationalencyklopedin kan betraktas som ett uttryck för vår samtid och för de rådande normer som ligger till grund för vårt samhälle.

Religionsbegreppet och ritualbegreppet kommer även att utredas med hjälp av religionsforskarens begreppsbestämningar. Kring religionsbegreppet kommer fokus ligga på att belysa dess komplexitet, eftersom jag anser denna komplexitet vara det mest väsentliga för undersökningen och inte återgivandet av en specifik definition. Följaktligen kommer det inte presenteras en enhetlig religionsdefinition.

Urvalet av de begrepp, som jag anser vara av vikt att närmare precisera för uppsatsens tillgänglighet, bottnar i studiens frågeformuleringar.

1.3.1 Äldreomsorgen i Halmstad kommun

I Halmstad kommun återfinns ca 45 hemtjänstgrupper, vilka är indelade i en servicedel och en omvårdnadsdel. Servicedelen har hand om städ, tvätt och andra serviceinriktade tjänster, medan omvårdnadsdelen tar hand om brukarens³ personliga hygien, medicin o.s.v.

Ytterligare finns något som kallas särskilt boende, vilket dels innefattar äldreboenden och dels servicehus. I den aktuella kommunen finns 15 äldreboenden och 15 servicehus, även kallat trygghetsboende. Äldreboende är idag synonymt med det man förr kallade sjukhem. Det finns fortfarande de vårdinrättningar i kommunen som kallas för

³ I Halmstad kommun används benämningen *brukare* på de gamla personer, som på något sätt får hjälp av äldreomsorgens olika tjänster i kommunen. Eftersom denna benämning inte är helt integrerad bland vårdpersonalen inom äldreomsorgen i kommunen, förekommer det i intervju materialet även benämningar som *vårdtagare* och *boende*. I dem delar i resultatkapitlet, där utdrag och citat från intervjuerna förekommer åter ses därför dessa benämningar både hos informanterna och hos intervjuaren. I uppsatsens löpande text kommer emellertid ordvalet *brukare* att användas, eftersom det är den formella beteckning på den person som på något sätt får hjälp av äldreomsorgens olika tjänster i kommunen.

sjukhem, men i praktiken är det samma typ av boende som ett äldreboende. De som bor på äldreboenden har särskilda omvårdnadsbehov och det är biståndshandläggare, som enligt socialtjänstlagen, bedömer om personen i fråga ska få en plats på ett äldreboende eller ej. I servicehusen, eller trygghetsboendena, har man sin egen lägenhet, men huset ska ha en allmän mötesplats och gemensam matsal och aktiviteter ska erbjudas. Dessutom ska hemtjänst finnas, för den boende som behöver. För att få en plats i ett servicehus krävs inga särskilda omvårdnadsbehov hos pensionären.

Ytterligare en form av boende som erbjuds för äldre människor i Halmstad kommun är gruppboendestäder, vilka är avsedda för personer med någon form av demenssjukdom. I Halmstad kommun finns endast en renodlad gruppboendestad för dementa, vilken har två avdelningar. Utöver det finns det 23 demensavdelningar (gruppboendestäder) på olika äldreboenden runt om i kommunen.⁴

1.3.2 Dödsbegreppet

Begreppet *död* kan definieras på åtskilliga sätt. Den bestämning till dödsbegreppet, som används i denna uppsats bygger på den förklaring som återfinns i Nationalencyklopedin. I Nationalencyklopedin beskrivs döden, som det tillstånd då alla fysiska och psykiska livsvyttringar har upphört. (www.ne.se)

1.3.3 Begreppet religion

Begreppet *religion* framställs i Nationalencyklopedin som ett begrepp utan heltäckande definition. (www.ne.se) Dessutom är *religion* ett begrepp med en mångfald av definitioner, vilka skulle vara en omöjlighet att precisera i denna text. (Rydving 2008:15) Vissa menar att det antagligen finns lika många religionsdefinitioner som det finns forskare inom religionsvetenskapen. (Geels & Wikström 2006:18) Svårigheterna i att skapa en tvärkulturell religionsdefinition, består främst i att det som anses vara mest väsentligt i en religiös tradition, kan vara något som inte är av stor betydelse i en annan, eller t.o.m. saknas helt. (Jensen, Rothstein, Podemann Sørensen 1996:16)

⁴ Informationen om hur äldreomsorgen i Halmstad kommun är uppbyggd har erhållits genom telefonsamtal med ÄldreLots. ÄldreLots se vidare på s. 7

Vanligtvis, inom religionsvetenskapen, delas religionsdefinitionerna upp i två huvudgrupper, den substantiella och den funktionella. Den substantiella religionsdefinitionen försöker bestämma vad religion är, medan den funktionella inriktar sig på vad religion gör. En substantiell religionsdefinition kan avse de delar som ingår i en religion, exempelvis läror, symboliska handlingar, riter och institutioner. En funktionell religionsdefinition syftar däremot, som tidigare påpekats, till religionens funktion och kan exempelvis beskriva religionen som trygghetsskapande, att den ger svar på existentiella frågor och erbjuder skydd mot dödsskräck. (Geels & Wikström 2006:18f)

Det finns dock svårigheter med både de substantiella och de funktionella religionsdefinitionerna. De substantiella religionsdefinitionerna tenderar att bli alltför snäva, och på så sätt exkludera religioner som buddhism, vilken inte har en tydlig gudstro, medan de funktionella riskerar att bli allt för vida, då de kan inkludera annat som skapar mening i livet, som inte har med religion att göra. (Svensson & Arvidsson 2008:7) Den uppsjö av religionsdefinitioner som finns kan dock vara användbara i olika kontexter, d.v.s. att en religionsdefinition inte behöver fungera alltid och överallt. (Rydving 2008:15)

Inom religionsvetenskapen idag är det vanligt att forskare helt avstår ifrån att definiera religionsbegreppet och utgår istället från en allmänförståelse, vilket heller inte är helt oproblematiskt, eftersom religionsbegreppet trots allt har en historia. (Svensson & Arvidsson 2008:7)

1.3.4 Begreppet *rutin*

Begreppet *rutin* beskrivs i Nationalencyklopedin som en handling, eller en process som upprepas otaliga gånger. Vidare beskrivs *rutin* som en fastlagd procedur som utförs mer eller mindre automatiskt i vissa typer av situationer. (www.ne.se)

1.3.5 Begreppet *ritual*

Inom religionsvetenskapen finns en rad olika ritualdefinitioner. I Nationalencyklopedin beskrivs *ritual* som en formbunden och institutionaliserad handling med symbolisk innebörd, något som är specifikt för kulturen och för traditionella högtider. (www.ne.se)

Eftersom resultatet till viss del analyseras mot bakgrund av antropologen Catherine Bells ritualteori,⁵ är det även hennes ritualdefinition som används i uppsatsen. Detta för att studien ska stå på en enhetlig teoretisk grund.

Bells ritualdefinition syftar snarare till ritualers praktik än till dess symboliska mening och står således i kontrast till Nationalencyklopedins definition av begreppet. Bell beskriver ritualen som ”en pragmatisk kompromiss mellan fullständighet och enkelhet”. Med detta menar hon att ritualen varken är en specifik och helig handling eller en allmän och profan handling. Detta resonemang härleds till att all praktik utförs i en speciell kulturell kontext. Bell ser alltså hela ritualbegreppet som relativt och använder sig hellre av uttryck som ritualiserande handlingar än av begreppet ritual. Med ritualisering avser Bell ett strategiskt handlande, vilket inbegriper maktrelationer.

Bell menar att ritualer är handlingar, vilka skiljer sig från andra handlingar, men det typiska för ritualen ligger inte i en fullständigt separerad akt, utan snarare i *hur* vissa handlingar konstituerar sig själva som frångående andra akter. Det som karaktäriserar en ritual är helt enkelt *hur* någonting görs. (Bell 1992:88-93)

2 METOD OCH MATERIAL

I följande avsnitt kommer det redogöras för studiens metod, undersökningens genomförande samt de urvalsprinciper som ligger till grund för materialet. Slutligen återges en presentation av uppsatsens material.

2.1 Metod

Som metod har fyra kvalitativa intervjuer med vårdbiträden och undersköterskor utförts, vilka alla arbetar inom äldreomsorgen i Halmstad kommun. Eftersom döden kan upplevas som ett känsligt ämne, och intervjufrågorna kan uppfattas som personliga, ansåg jag att enskilda djupintervjuer var den metod som skulle gynna undersökningen bäst. I studiens initiala skede fanns dock funderingar kring att använda fokusgruppsamtal som metod. Jag såg emellertid en risk i att informanterna inte skulle svara på ett lika ingående sätt om de vore i grupp. De skulle

⁵ Motivering till val av ritualteori hittas i kapitlet TEORETISK BAKGRUND.

även kunna bli påverkade av varandras svar i ett fokusgruppsamtal. Dessutom är intervjupersonerna i denna studie okända inför varandra, vilket kan bidra till att man inte återger sina faktiska föreställningar och idéer. Det finns självklart även problem med djupintervjuer. Informanten kan t.ex. känna sig mer utlämnad i en intervjusituation än i ett fokusgruppsamtal.

Inför intervjuerna utarbetades en semistrukturerad intervjuguide. Avsikten med denna guide var att täcka in de teman eller ämnen som jag ansåg vara av vikt att undersöka för att få svar på studiens frågeställningar. Därefter formulerades ett antal frågor kring de mest centrala delarna i undersökningen. (se bilaga 1) Frågor som är uppbyggda på ett tematiskt vis brukar ofta ge spontana och fria svar. (Denscombe 2006:135)

Det bör framhållas att jag som intervjuare befinner mig i en maktsituation gentemot informanten, dels av den enkla anledningen att det är jag som ställer frågorna och därmed kontrollerar situationen och dels p.g.a. min akademiska utbildning, vilken i detta avseende kan betraktas som ett kapital. Mitt långvariga arbete inom äldreomsorgen kan dock ställas mot dessa förhållanden och fungera som ett slags förtroendeskapande, vilket i sin tur kan verka som ett motkapital till min akademiska utbildning. Min erfarenhet och förförståelse av yrket kan således bidra till att maktsituationen inte blir lika påtaglig och till att informanterna känner sig mer avslappnade i samtalet.

Min yrkesbakgrund som vårdbiträde kan också skapa vissa förväntningar hos mig, kring vad som kommer att visas i undersökningen. Precis som framgår i bakgrundskapitlet har jag, under min yrkesverksamma tid inom äldreomsorgen, erfarit att döden är ett ämne som man inte pratar om. Jag har dessutom upplevt att det förekommer ritualer i anslutning till ett dödsfall. Dessa företeelser kan alltså vara något som jag förväntar mig att se i studien.

2.2 Genomförande

För att skapa ett informantunderlag kontaktades Halmstad kommun, där jag blev kopplad till ÄldreLots.⁶ På så vis fick jag information om att kommunen har tre s.k. typer av äldreomsorg, d.v.s. hemtjänst, särskilt boende och gruppboendestäder. Dessutom fick jag namn på olika hemtjänstgrupper, särskilda boenden och gruppboendestäder och dess respektive

⁶ ÄldreLots är en telefonservicetjänst i Halmstad kommun, dit anhöriga och pensionärer kan vända sig för att få information om det utbud som finns inom äldreomsorgen i den aktuella kommunen.

verksamhetschefer, för vidare arbete med att komma i kontakt med studiens intervjupersoner. Denna strategi användes för att undgå slumpen och för att få ett så brett och djupt material som möjligt.

Innan jag tog kontakt med de arbetsplatser, som jag hade som avsikt att ha som utgångspunkt i studien, ringde jag en hemtjänstgrupp i kommunen, för att få tag på ett vårdbiträde, eller en undersköterska som kunde tänka sig att ställa upp i en pilotintervju. En pilotintervju, innan de riktiga intervjuerna skulle utföras, ansåg jag vara av vikt, dels för att själv få träning i en intervjusituation och dels för att testa hur frågorna landar hos den intervjuade, samt för att få en uppfattning om hur lång tid intervjun skulle ta.

Pilotintervjun resulterade i att jag kunde konstatera att "försöksinformanten" slappnade av efter att inspelningsapparaturen var avstängd och att det i ett samtal efter intervjun framkom mer väsentlig information till studien än under intervjuens gång. Detta bidrog till att jag utökade min metod till tre moment, istället för ett, vilket inledningsvis enbart innehöll den semistrukturerade intervjun. De tre momenten i undersökningens metod kom att bestå av formaliagenomgång utan inspelning, semistrukturerad intervju som dokumenterades via inspelning, samt ett friare "eftersamtal", där jag istället för att spela in vad som sades antecknade samtalet med penna och papper. (se bilaga 1)

I samband med pilotintervjun berättade jag för "försöksinformanten" om hur mitt tänkta material skulle se ut, samt vilka boenden jag hade för avsikt att kontakta för att få tag på informanter. "Försöksinformanten", som har arbetat i kommunen under tio års tid, gav mig tips på två personer som passade in på de krav som jag hade på mitt informanturval.⁷

Istället för att gå vägen via dessa personers arbetsplatser, kontaktade jag dem privat, för att fråga om de kunde tänka sig att delta i den aktuella studien. Något som de båda svarade ja på. Dessa informanter ville dock ha intervjufrågorna mejlade till sig, innan intervjun skulle äga rum. (se bilaga 2)

De övriga två informanterna kontaktades genom sina arbetsplatser och sina respektive chefer, som i sin tur rekommenderade varsin person som stämde överens med de krav som jag hade på informanterna.

Eftersom de andra två informanterna hade haft önskemål om att få se intervjufrågorna innan intervjutillfället, var detta något som även erbjöds dessa informanter. En av dem ville få tillgång till intervjufrågorna innan intervjutillfället, medan den andra ansåg det vara bäst att få så lite information som möjligt innan intervjun skulle äga rum.

⁷ Se vidare under 2.3 Urval.

Vidare fick samtliga informanter bestämma plats för var intervjun skulle utföras. Detta för att de skulle känna sig så bekväma som möjligt i intervjusituationen.

Intervju 1 utfördes på ett studierum på Stadsbiblioteket, Intervju 2 ägde rum i en av informanternas hem, medan Intervju 3 och 4 hölls på informanternas respektive arbetsplatser.

2.3 Urval

Eftersom studiens övergripande ämnen är död och religion, och dess syfte är att undersöka synen på dessa ämnen, hos vårdpersonal inom äldreomsorgen, finner jag det mest intressant att studera personer som arbetar nära döden i vardagen. Jag har därför valt att enbart intervjua vårdbiträden och undersköterskor, eftersom det är de som sköter den vardagliga vården och omsorgen inom såväl hemtjänst, särskilt boende och gruppbostad.

Läkare och sjuksköterskor är ytterligare yrkeskategorier som ses inom äldreomsorgen, men vanligtvis tillhör varken sjuksköterskorna eller läkarna en speciell hemtjänstgrupp, ett särskilt boende eller gruppbostad, utan är knutna till flera hemtjänstgrupper och boenden, och arbetar på så sätt mer mobilt än den vårdpersonal som är på ett och samma ställe.

För att informantgruppen ändå inte skulle bli för homogen utarbetades en ”kravlista” på de informanter jag önskade undersöka i studien, mot bakgrund av faktorer som kön, ålder och arbetserfarenhet inom äldreomsorgen. Jag ville dessutom ha en spridning bland informanterna vad det gäller deras arbetsplatser, d.v.s. att såväl hemtjänst, särskilt boende och gruppbostad skulle vara representerade. Eftersom det särskilda boendet är den typ av äldreomsorg som dominerar i Halmstad kommun har jag valt två informanter från denna typ av boende.

Bland informanterna finns en man och tre kvinnor. Den kvinnliga dominansen bottnar i att äldrevården är en kvinnodominerad yrkesdomän och informanturvalet blir på så vis representativ för den reella verkligheten. Åldrarna på informanterna sträcker sig mellan 28-73 år.

Eftersom tidsramen för denna uppsats är begränsad, har undersökningen en geografisk avgränsning till Halmstad kommun och den kommunala verksamhet som bedrivs inom denna kommun.

2.4 Material

Studiens material består av den formaliagenomgång, de semistrukturerade djupintervjuer och de "eftersamtal", som genomförts med fyra informanter, vilka arbetar inom äldreomsorgen i Halmstad kommun. I informantgruppen ingår ett utbildat vårdbiträde, ett vårdbiträde, en undersköterska samt en snart färdigutbildad undersköterska.

Informant 1 är en 32-årig manlig undersköterska som arbetar på ett äldreboende i Halmstad kommun. Han har arbetat heltid på samma arbetsplats i ca fem års tid. Tidigare arbetslivserfarenhet har han inom handikappomsorgen.

Informant 2 en 73-årig kvinna som arbetar inom hemtjänsten som timvikarie. Hennes yrkesbeteckning är utbildat vårdbiträde och hennes främsta arbetsuppgifter är att sitta vak hos gamla personer, där döden är nära förestående. Hon har, innan sin pensionsavgång 2001, arbetat inom hemtjänsten i Halmstad kommun sedan 1988. Innan dess har hon haft ett antal olika jobb, främst inom cafébranschen.

Informant 3 är en 28-årig kvinna som snart är färdigutbildad undersköterska. Hon arbetar på ett äldreboende i Halmstad kommun sedan ett och ett halvt år tillbaka. Innan sin anställning, på sin nuvarande arbetsplats, har hon under ett års tid arbetat som timvikarie inom äldreomsorgen i Halmstad kommun. Tidigare arbetslivserfarenhet har hon inom psykiatri, där hon arbetade på ett privathem för psykiskt sjuka.

Informant 4 arbetar som vårdbiträde på en gruppboende i Halmstad kommun, vilket hon har gjort i trettio år. Hon har tidigare arbetat på Sjukhuset i Halmstad.

3 TIDIGARE FORSKNING

I detta kapitel kommer en redogörelse över den tidigare forskning som erhålls i ämnena vårdande av döende människor, vårdpersonals eventuella föreställningar kring tiden efter döden, vårdpersonals syn på och förhållande till religion samt rutiner och ritualer kring döden att återges. Dessa ämnens bredd medför att det finns en mängd litteratur som behandlar angränsande områden. P.g.a. uppsatsens omfattning är den litteratur som presenteras nedan avgränsad till de fyra kapitelavsnittens titlar och på så sätt också till uppsatsens relevans, vilken motiveras mot bakgrund av studiens syften och frågeställningar.

3.1 Tidigare forskning kring vårdande av döende människor

Inledningsvis kan det konstateras att det har skrivits en uppsjö av verk kring vårdande av döende människor, med olika infallsvinklar och utifrån olika perspektiv.

Den senaste avhandlingen i detta ämne, i Sverige, är Ingalill Källström Karlssons *Att leva nära döden. Patienters och vårdpersonals erfarenheter inom hospicevård*, vilken är publicerad år 2009. Författaren bedriver forskning på Örebro Universitets hälsoakademi och undersöker, utifrån ett vårdvetenskapligt perspektiv, patienter och vårdpersonals erfarenheter inom hospicevård. Fokus ligger på förhållande och upplevelser kring döden.

Från samma år, ses *Att tala om äldres död – en kulturanalys*, skriven av docenten Finnur Magnusson, som arbetar med forskning inom äldreområdet på Malmö Högskola. Medan Källström Karlsson har sin utgångspunkt i hospicevården, utgår Magnusson från äldreomsorgen och angriper döden och döende människor utifrån ett kulturellt perspektiv.

Vidare finns något äldre litteratur i ämnet, som exempelvis *Äldres död. Anhöriga och personal berättar*, skriven av Emilia Forsell med utgivningsår 2000. Forsell forskar inom socialt arbete på Ersta Sköndal högskola och detta verk är ett regeringsuppdrag, som syftar till att göra studier av vård i livets slutskede, för att belysa kvalitet och säkerhet inom denna domän. Utifrån ett socialt perspektiv undersöker Forsell förhållandet mellan personal och de döende vårdtagarna.

Även Britt-Marie Ternestedt, professor inom ämnet vård i livets slutskede, behandlar i *Livet pågår! Om vård av döende*, från 1998, ämnet vården av döende människor. I hennes studie ligger fokus främst på vård av döende cancerpatienter.

Inom det vårdvetenskapliga fältet ses även Gustaf Molanders och Tuire Parviainens *Så känns det att vårda döende – en kvalitativ studie av vårdpersonalens upplevelser i Danmark, Finland, Norge och Sverige*, från 1996, vilken är en undersökning om vårdpersonals upplevelser kring att vårda döende människor. Denna studie är som Källström Karlssons utförd inom hospicevården.

Även Vera Hedly har studerat sjukvårdspersonals upplevelser och reaktioner i vården av döende patienter i sitt verk *I dödens närhet. Sjukvårdspersonals upplevelser och reaktioner i vården av döende patienter*, vilken utkom 1993. Hedlys studie har sin utgångspunkt i psykologin.

Ulla Qvarnström sammanfattar de kunskaper och erfarenheter, som hon har samlat under sin yrkesverksamma tid som sjuksköterska i *Vår död*, från 1993. Stor fokus i boken läggs på etiska frågor, bl.a. kring eutanasi.

Dessutom återfinns, inom kategorin vårdande av döende människor, en komparativ studie där vårdarens upplevelser och attityder till döden jämförs med anhörigas upplevelser och attityder, vilken är författad av Svein Grønnevik, Pär Kide och Leif Nordlander. Verkets titel lyder: *Döden –sorgen –vården* och boken gavs ut 1985. I denna bok får dock anhörigas upplevelser kring döden större utrymme än vårdpersonals upplevelser kring att vårda döende människor.

Från 1977 går att finna Karin Gyllenskölds *Att vårda döende. Samtal med sjukvårdspersonal*, vilket är en sammanställning av gruppsamtal med vårdpersonal som ställs inför döendets problematik i kontakt med patienter. Verket har sin utgångspunkt inom det medicinskt psykologiska området och tyngdpunkten ligger på vårdpersonalens relationer till de döende.

3.2 Tidigare forskning kring vårdpersonals föreställningar kring tiden efter döden

I dagens forskning finns inte mycket kring vårdpersonals föreställningar kring tiden efter döden, vilket framgår i inledningskapitlet. Det går dock att läsa ett kort avsnitt i Vera Hedlys psykologiska studie, från 1993, om vårdpersonals tankar kring vad som kommer efter döden. Studien är utförd på sjukvårdspersonal och inte på vårdpersonal inom äldreomsorgen, vilken denna uppsats undersökning baseras på.

3.3 Tidigare forskning kring vårdpersonals syn på och förhållande till religion

Även inom denna forskningsdomän tycks det saknas litteratur. Det går dock att finna ett antal verk som behandlar vårdsituationer där olika kulturer och religioner kommer i kontakt med varandra, men då det området tenderar att komma för långt bort från denna uppsats syften presenteras de inte här. Däremot ses, i Carl E. Olivestams och Håkan Thorséns bok *Etik och livsfrågor i vård och omsorg*, från 2004, ett avsnitt som behandlar ämnet vård och religion. Boken riktar sig till blivande vårdare och är ett läromedelsverk. Vidare syftar detta avsnitt till

att skapa en förståelse för arbetskamraters och vårdtagares olika religiösa traditioner. Boken undersöker således vare sig vårdpersonals föreställningar kring tiden efter döden, eller deras förhållande till religion, utan har helt enkelt ett etiskt perspektiv.

Religionens roll i vårdsituationer återkommer även i Karin Gyllenskölds studie, från 1977. Den del i boken, som behandlar religionens roll i en vårdsituation, studerar om kristna vårdare och patienter är mindre rädda för döden än icke-kristna. Studien är utförd utifrån ett medicinskt psykologiskt perspektiv.

3.4 Tidigare forskning om rutiner och ritualer kring döden inom vården

Mycket av den litteratur som skrivits inom området ritualer kring döden, handlar om begravningsriten. Ett verk som bör nämnas i detta sammanhang är Lars Johan Danbolts *De sorgende og begravelsesriten. En religionspsykologisk studie*, vilken utkom 1998. Forskning kring ritualer vid döden inom begravningsentreprenörsvetenskapen ses också i ämnet. En bok inom detta fält är Anna Davidsson Bremborgs *Yrke: begravningsentreprenör. Om utanförskap, döda kroppar, riter och professionalisering*, vilken utgavs 2002.

Antropologen Lynn Åkessons *Mellan levande och döda. Föreställningar om kropp och ritual*, från 1997, är ytterligare en studie som är av vikt att presentera i detta avsnitt. Den behandlar hur vi i vår tid och i vårt land hanterar kvarlevorna efter våra avlidna.

Däremot återfinns inte lika omfattande forskning om rutiner och ritualer kring döden inom vården i Sverige. Det som dock går att hitta är ett verk som tidigare är omnämnt, nämligen Magnussons *Att tala om äldres död – en kulturanalys*, vilken, om än kortfattat, snuddar vid ämnen som rutiner och ritualer kring döden inom äldreomsorgen.

Även Jan Arlebrink, forskare i existentiella och etiska frågor, skriver *I Döden och döendet. Etiska, existentiella och psykologiska aspekter*, vilken utkom 1999, om rutiner och ritualer kring döden inom äldreomsorgen. Arlebrink lägger dock fokus på rutiner och ritualer som sker i personalgruppen, när ett dödsfall har inträffat på arbetsplatsen.

Sammanfattningsvis kan man konstatera en avsaknad av litteratur, i dagens forskning, som behandlar vårdpersonals syn på död och förhållande till religion utifrån ett religionsvetenskapligt perspektiv.

I detta kapitel framläggs teorier kring döden, sekularisering, och kring ritualer. Dessa teorier kommer sedan stå som utgångspunkt i analysen, tolkningen och diskussionen av studiens resultat.

4.1 Dödens mentalitetshistoria

I detta avsnitt följer historiken Philippe Ariès teori om människans förhållningssätt till döden. Det som ligger till grund för valet av denna teori är just att den syftar till människans förhållningssätt till döden, vilket delvis undersöks i denna studie. Dessutom utgår denna teori från att människans inställning till döden bottnar i samhällsförändringar och kan på så vis ses som ett komplement till de sekulariseringsteorier som presenteras nedan, vilka också behandlar samhällsutveckling och dess påverkan på människan.

Då ramen för denna uppsats är begränsad, kommer inte ett större historiskt perspektiv att framläggas i fråga kring hur människan tidigare har sett på, och förhållit sig till döden. Utgångspunkten ligger snarare på att framlägga en teori av den syn och det förhållningssätt till döden, som enligt Ariès, anses vara signifikativt med vår tid och med vår kultur. Däremot är det oundvikligt att, i korthet, göra vissa historiska nedslag i tidigare inställningar till döden, för att begripliggöra den aktuella teorin.

Ariès menar att döden i flera århundraden har betraktats som en naturlig och offentlig del av livet. Fram till slutet av 1700-talet fanns en samexistens mellan levande och döda, på ett sätt som inte återfinns idag. (Ariès 1978:17) Någon gång vid 1700-talets slut, skedde alltså en förändring i människans inställning till döden, vilket framläggs av Ariès som ett plötsligt undanskymmande av döden. Detta bidrog i sin tur till att döden upplevdes som främmande för människan. (Ariès 1978:17, 61f) Ariès understryker dock att de förändringar som har skett i vårt samhälle, angående människans förhållningssätt till döden, har skett i ett relativt långsamt tempo. (Ariès 1978:56) Det var först under slutet av 40-talet som förändringen i människans inställning till döden kom att beskrivas som revolutionsartad. Detta tog sig, enligt Ariès, i uttryck genom att döden började utplånas. Idag är den inte längre enbart främmande, den har även blivit både skamlig och tabubelagd. (Ariès 1978:56) Döden är numera så skrämmande att vi inte ens vågar uttala den vid dess rätta namn, och vår tids död

är något som Ariès kallar för människans bemästrande av döden. (Ariès 1978:16f) Samtidens människa försöker således tränga ut döden från livets mitt till dess periferi, genom att bete sig som om döden inte fanns. (Ariès 1978: 59f) Denna onämnda död resulterar i att människan idag helt enkelt lever som om man vore odödlig. Vidare förhåller människan sig till döden rent tekniskt. Med detta menar Ariès att vi har förmåga att konstatera att vi någon gång ska dö, men att detta konstaterande sker utan närmare eftertanke på innebörden av själva döden. Detta tekniska förhållningssätt till döden exemplifieras, av Ariès, med att dagens människa tecknar livförsäkringar för att skydda de närmast anhöriga från ekonomiska kriser, medan känslan av odödlighet kvarstår. I detta sammanhang frågar sig även Ariès om det finns ett samband mellan den föreställning människan har om döden och den föreställning människan har om sig själv. (Ariès 1978:71)

Vad är det då som ligger till grund för människans förändrade hållning till döden? Ariès menar att döden, efter 1850, blev en privat och individuell angelägenhet, vilket bottnar i att det skedde en förflyttning från den monotona vardagen till det inre känsloliv. I stället för ett kollektivt engagemang innebar döden isolering och ensamhet. Ariès skriver att denna förflyttning var ett resultat av industrisamhällets processer och de nya borgerliga värderingarna som syftade till anständighet. Döden sågs inte vara förenbar med dessa normer.

Under denna tid var även hygien ett viktigt borgerligt värde. Döden sågs som äcklig och stred på så vis mot hygiennormerna. (Ariès 1978:128-137)

Döden kom alltså att flyttas från den sociala gemenskapen i lokalsamhället till en mer undagömd plats på sjukhus. Denna förflyttning placerar Ariès främst till decennierna mellan 1930 och 1950. Tidigare dog man i större utsträckning i sitt hem, med sina närstående runt sig. I samband med denna förflyttning blev döden isolerad, d.v.s. att det blev vanligare att dö ensam. Vidare menar Ariès att sjukhusen har fått en utökad funktion. De är inte längre enbart ett ställe dit man kommer för att bli botad, man kommer numer till sjukhus för att dö. Dessutom är vår tids samhälles bild av den goda döden, en bild av den snabba eller omedvetna döden. Läkaren som medicinsk expert får dessutom överta prästens roll som auktoritet. Religionen har inte längre samma starka ställning i samhället och vad som händer efter döden anses nu vara beroende av personlig livsåskådning. (Ariès 1978:57f)

Sammanfattningsvis går det att konstatera att döden i vår tid och i vår kultur, enligt Ariès, har blivit institutionaliserad, isolerad och privatiserad. Vidare ses döden som ett tabubelagt ämne, som människan försöker, i den mån det är möjligt, att ta avstånd ifrån.

4.2 Sekulariseringsteorier

Historiskt användes begreppet *sekularisering* om överflyttning från kyrkogods till staten, i länder där den protestantiska reformationen hade ägt rum. (Furseth & Repstad 2008:108) Vanligtvis brukar man dock definiera grundbetydelsen i begreppet som att den makt, som de religiösa institutionerna tidigare har haft inflytelse över, har överförts till sekulära institutioner och makthavare. Det finns dock en rad uppfattningar kring denna process bakomliggande faktorer samt kring hur denna utveckling har påverkat samhället, individen och religionen. (Svanberg & Westerlund 2008:32f)

I detta avsnitt kommer sociologerna Max Webers och Bryan Wilsons sekulariseringsteorier att framläggas. Även om Weber inte använde begreppet *sekularisering* som ett nyckelbegrepp, brukar han ändå räknas till en av dem mest centrala sekulariseringsteoretikerna. Vidare anses Wilson ha varit en av de viktigaste företrädarna för sekulariseringsteorin i vår tid. (Furseth & Repstad 2008:108,116) Motivet till att använda sekulariseringsteorier som analysredskap i denna uppsats, bottnar i att jag anser det vara relevant med denna typ av teorier i en undersökning som studerar syn på död och religion i en sekulariserad kontext.

Eftersom Wilson till stor del är inspirerad av Weber, kommer Webers sekulariseringsteori att presenteras inledningsvis, för att sedan åtföljas av Wilsons. (Furseth & Repstad 2008:113)

Weber förknippade religionens nedgång med en allmän rationaliseringsprocess i det moderna samhället. Värdebaserat och religiöst tänkande ersattes med rationellt och målinriktat tänkande. Denna förändring i människors tankesätt kopplade Weber till kapitalismens framväxt och industrialiseringen, vilket i sin tur medförde ett byråkratiskt och förnuftigt styrelseskick. (Furseth & Repstad 2008:112) Webers teori baseras dock till viss del på en paradox, vilken innebär att Weber ansåg religionen i allmänhet, och protestantismen i synnerhet vara kapitalismens förutsättning. Weber argumenterar alltså utifrån en utgångspunkt som förutsätter att olika delar i en samhällsapparat inte går att separera, eftersom de står i tydlig förbindelse med varandra och på så sätt påverkar varandra. Religiösa trossatser är, enligt Weber, en del av världsuppfattningen, och har på så vis en stark inverkan på hur vi uppfattar världen. De religiösa dogmerna påverkar dessutom människans agerande, exempelvis inom det ekonomiska fältet. Religionen spelar alltså en dubbel roll i Webers teori. (Furseth & Repstad 2008:52-55)

Vidare myntade Weber begreppet ”avförtrollning”, vilket syftar till världens avsakralisering. Denna avsakralisering innebär att människoliv, natur och samhälle förklaras och omtalas rationellt, och följaktligen inte som ett resultat av gudomliga krafter. (Furseth & Repstad 2008:109) Weber understryker dock, i detta avseende, att det kan ske irrationella motreaktioner mot huvudtendensen. (Furseth & Repstad 2008:112)

Wilson lägger stor vikt vid att framväxten av modern vetenskap har påverkat sekulariseringen och att ateistiska förhållningssätt under lång tid har trängt undan religiösa inställningar. (Furseth & Repstad 2008:111) Wilson ser ”samhälleliggörande” (*societalization*) som en bakomliggande drivkraft för sekulariseringens framväxt. Med detta menas att samhället har blivit mer opersonligt, ett resonemang som just brukar betraktas som inspirerat av Max Weber. Personliga band av trofasthet, tillit och beroende har i stor utsträckning ersatts med indirekta förhållanden mellan människor. Människors förbindelser består av avgränsade kontakter, eftersom människan idag har åtskilda uppgifter, och personliga band är ersatta med expertsystem. Denna utveckling ligger alltså, enligt Wilson, till grund för sekulariseringen i vårt samhälle. Religionen har baserats på en nära gemenskap och på lojalitetsband mellan människor, något som blivit svårt att upprätthålla i ett allt mer opersonligt samhälle. Även religionens innehåll har påverkats av detta samhälleliggörande, genom att det skapar svårigheter att vidmakthålla tron på en personlig gud, i ett samhälle med få personliga band. Detta får som följd att religionen övergår till att vara en privatsak och det blir den enskilda individens angelägenhet, vad hon eller han ska tro på. Dessutom bidrar det till att det lätt uppfattas som om privatlivet inkräktas om enskilda personer, grupper eller samhälleliga institutioner försöker påverka människors religiositet. Resultatet av detta blir att den allmänna uppfattningen, i ett sekulariserat samhälle, består i att politik, statskick och religion inte ska sammanblandas. (Furseth & Repstad 2008:113f)

Sammanfattningsvis kan Wilsons sekulariseringsteori beskrivas som att religionen, i vårt samhälle, blir mindre viktig för hur det sociala livet fungerar. (Furseth & Repstad 2008:111)

4.3 Ritualteori

Många forskare är eniga om att det finns en svårighet i att formulera en allmän ritualteori, som skulle stå som enhetlig förklaringsmodell till människans behov av att ritualisera sina

handlingar. En förklaring till denna problematik kan ha sin grund i att de rituella handlingarna, trots att de har en universellt likartad karaktär, också är specifika, kulturella skapelser. I Wittgensteins kommentar av Frazers "Den gyllene grenen" understryker Wittgenstein att det mest slående i de olika ritualerna inte enbart består av likheter, utan även av de påtagliga skillnaderna. (Hornborg 2005:13f)

Det finns således många teorier kring vad ritualer är och vad ritualer gör. (Bowie 2000:156) I detta avsnitt presenteras antropologen Catherine Bells ritualteori, vilken till viss del kommer ligga till grund för denna studies resultatanalys och diskussion. Valet av ritualteori bottnar i att undersökningen studerar ritualer i en yrkeskategori där praktiska arbetsuppgifter dominerar, och som framgår i inledningskapitlet är Bells ritualteori en praxisteori, något som jag således anser passande för studien.

Bell menar att riter varken är några specifika handlingar, d.v.s. sådana som vi vanligtvis kallar för heliga, eller allmänna handlingar. Bell anser att ritualer ska betraktas som ritualiserade handlingar och ställer sig mot bakgrund av detta skeptisk till om ritualer överhuvudtaget existerar. Med ritualiserat handlande syftar Bell till att en handling kan betraktas som en ritual i en situation, medan den i en annan inte alls ses som en ritual. En vardaglig handling kan ritualiseras, genom att förflyttas från en kontext till en annan. Om man utan eftertanke knäpper sina händer vid köksbordet är inte detta en ritualiserad handling, till skillnad från om man medvetet knäpper sina händer i kyrkan för att be. Ritualen är alltså tillfällig och den kulturella kontexten är av stor vikt. Mot bakgrund av detta resonemang avstår Bell ifrån att framställa en allmän ritualteori. (Bell 1992:88-93, 1997 88-90)

Varför ritualiserar vi då våra handlingar? Bell menar att förklaringen till ritualiserandet av våra handlingar bottnar i strategiska skäl. Ritualer är en historisk process, där tradition reproduceras, omtolkas och förhandlas. Människor bekräftar inte enbart strukturer, utan de utmanar dem. I en ritualisering sker ett strategiskt maktspel. Människan har behov av att känna sig aktiv i världen och i vardagen, istället för att bara passivt överta befintliga strukturer. Den agerande människan tillåts vissa fördelar av sitt handlande, genom att man skapar en slags verklighet i riten, något som Bell kallar för "försonande hegemoni". (Bell 1997: 88-90)

Vidare identifierar Bell sex kategorier av ritualaktioner. Då endast den första av dessa ritualaktioner är relevant för denna undersökning, är det enbart den som kommer att namnges. Den benämns av Bell som övergångsrit eller livskrisrit. (Bell 1997:94)

Man kan på liknande sätt, som de sex ritualaktionskategorierna identifieras, påvisa tre allmänna teoretiska förhållningssätt till att studera ritualer. Dessa beskrivs av Bell som:

1. Ritualer som uttrycket för paradigmatiska normer av död och återfödelse.
2. Ritualer som en mekanism för att ta individen till en samhörighet och instifta en social enhet.
3. Ritualer som en process för social förändring, för katarsis, för en omfattande symbolisk norm, för definition av den verkliga naturen, eller för kampen över kontroll av tecknet. (Bell 1997:89)

5 RESULTAT

I detta kapitel kommer intervjuresultatet att redovisas mot bakgrund av uppsatsens frågeställningar. Resultatet är strukturerat i teman. Efter varje temarubrik följer en kort sammanfattning av intervjuresultatet och ”eftersamtalen”, kopplat till det aktuella temat. Därefter illustreras sammanfattningen med utdrag eller citat från intervjuerna eller ”eftersamtalen”. Detta för att ge en mer levande bild av materialets resultat och för att bidra med validitet och tillförlitlighet i resultatpresentationen samt i analys- tolknings- och diskussionskapitlet.

Resultatets teman har dels utarbetats mot bakgrund av informanternas svar i intervjuerna och i ”eftersamtalen”, och dels mot bakgrund av uppsatsens syften och frågeställningar.

En annan faktor som ligger till grund för utarbetningen av resultatdelens teman består av de svar som ses återkomma högfrekvent i intervjuerna och i ”eftersamtalen”, d.v.s. att jag har definierat nyckeltermerna i materialet, och utifrån dessa termer fastställt teman.

Vidare har temana utarbetats för att underlätta analysen, tolkningen och diskussionen av resultatet och de kan i detta avseende betraktas som analys- tolknings- och diskussionsredskap.

I de fall när utdrag av intervjuerna presenteras har uttalandena, av utrymmesskäl, komprimerats, så att endast det som är av vikt för resultatet framkommer. Det innebär således att vissa småord som ”va” och ”så” har strukits. Av samma anledning har

även vissa av mina följdfrågor och responsljud som ”mmm” och ”ja” tagits bort. När dessa intervjuutdrag framläggs i nedanstående avsnitt, framgår det ur vilken intervju utdragen är hämtade. Intervju 1 är den intervju som är utförd med Informant 1 och Intervju 2 är den Intervju som är utförd med Informant 2 o.s.v. Detta mot bakgrund av informantpresentationen som återfinns i materialavsnittet. I Intervjuutdragen är intervjuaren markerad med A och informanten med B. När citat från intervjuerna anförs, sker hänvisningar till vilken informant som yttrat uttalandet, genom att citat från Informant 1 är markerat med Informant 1 o.s.v.

Kapitelavsnitten avslutas med en resultatsammanfattning, vilken är kopplad till den aktuella frågeställningen.

5.1 Synen på döden

Nedan följer studiens resultat kring informanternas syn på döden.

5.1.1 Döden – en naturlig del av livet

Tre av fyra informanter uppger att döden är en naturlig del av livet, eller att döden är något som har med tidens gång att göra.

Samtliga informanter anger dock att det är otäckt och orättvist när döden drabbar yngre personer. Dödens naturlighet förutsätter att man är gammal och sjuk och har levt ett långt och bra liv.

Informant 1 menar att han tidigare, innan han började arbeta inom äldreomsorgen, hade en förvrängd syn på döden. Han anger att han såg döden som något bisartt och konstigt, en bild som han härleder till media och filmer och dess påverkan på människor. Informanten understryker dock att den synen på döden har förändrats, tack vare hans arbete.

”Men i efterhand så tycker jag att det har blivit väldigt naturligt och jag ser inte längre det som nånting konstigt, nånting udda, utan det känns mer som en naturlig del av livet.”
(Informant 1)

5.1.2 Döden som en befrielse

Tre av fyra informanter säger att de anser det vara skönt för brukarna att få dö. Detta ställs i relation till brukarnas tillstånd som gamla och sjuka.

Informant 1 använder ordvalet *befrielse* när han berättar hur han ser på sina brukares död. Informant 3 uttrycker sig varken med begrepp som *skönt* eller *befrielse*, då hon pratar om sina brukares död.

”I vissa fall kanske det kan va en befrielse för den här individen i fråga, om personen har haft väldigt svåra kroppsliga komplikationer, eller haft stor dödsångest, och i vissa fall så kan det vara skönt för människan att gå vidare.” (Informant 1)

”Jag tänker när dom sluter ögonen, så skönt för dom ... gamla människor.” (Informant 2)

”Oftast tycker man ju det är skönt för den som lämnar, som har haft det jobbigt...” (Informant 4)

5.1.3 Döden som något fint

Tre av fyra informanter anser att dödsögonblicket, d.v.s. övergången från liv till död, oftast är något fint, eller något som bör vara fint.

Informant 1 har aldrig varit med vid ett dödsögonblick och kan således inte återge en sådan händelse. Denna informant använder sig inte av begreppet *fint* i de sammanhang, då han pratar om tillfällena när han har närvarat vid omhändertagande av en avliden brukare.

Samtliga informanter uppger dock att de vid ett eller flera tillfällena har varit med om dödsfall på sin arbetsplats, som de på något sätt har upplevt som obehagliga, otäcka eller hemska. Tre av informanterna berättar om situationer, då de själva har upptäckt den döda personen, och beskriver vissa av dessa tillfällena som obehagliga, otäcka eller hemska. En annan informant minns en brukare och ögonblicket innan denna dog, och framställer det som obehagligt. I flertalet av de fall, då informanterna återger dessa obehagliga dödsfall, framhävs dock att döden vanligtvis är fin.

”...döden ska vara fin i alla fall tycker jag...” (Informant 2)

Informant 4 berättar om en brukare, som hade väldiga ryckningar och kräkningar precis innan hon dog, men understryker sedan:

”Annars är det fridfullt och fint när dom... det brukar gå lugnt till väga”

5.1.4 Den sovande döden

Verbet *sova* är återkommande då informanterna talar om döden. Två av fyra informanter pratar om inträdet till döden som något som är synonymt med att somna in. Ytterligare en informant anser att det är önskvärt att den döda ska se ut som om den sover när de anhöriga kommer och tar farväl.

”... Det ska se ut som om dom sover. Och så kommer dom in där, dom anhöriga och ljuset brinner, jag tycker det är fint.” (Informant 2)

B.Men det ser ju ut som om dom sover...

A. Du säger sover...hur tänker du då?

B. Ja, men vissa kan ju somna i...men dom sover och då blir det ju väldigt fridfullt.

A. Hur tänker du med att somna in?

B. Det är väl det att man bara somnar och sen bara försvinner allt...(Intervju 3)

”Det har man ju hört många gånger att dom ligger inför döden, men att dom väntar på att dottern kommer, sen somnar dom...” (Informant 4)

5.1.5 Döden som främmande och skrämmande – något man vill undvika

I hälften av intervjuerna återges en bild av döden som något skrämmande och hemskt. I intervju 1 framgår att informanten upplever döden som något främmande och skrämmande. Under intervjun återkommer adjektivet *främmande* vid ett flertal tillfällen. Intervjupersonen pratar bl.a. om de överklighetskänslor som uppkom, då han första gången upptäckte en

brukare som hade dött. När jag under intervjun ber honom förklara dessa överklighetskänslor, beskriver han det som främmande känslor. I ett senare sammanhang, när jag frågar honom om vad han har för tankar kopplade till sin egen död, svarar han även där att det är diffust och främmande, något som man inte kan sätta fingret på. Vidare framkommer att denna informant helst undviker dödsögonblick på sin arbetsplats.

Informant 4 redogör för hur hon upplevde att närvara vid ett dödsögonblick första gången, något som hon beskriver som hemskt och otäckt. Adjektivet *hemskt* återkommer även då hon pratar om sina tankar kring sin egen död. De andra två informanterna använder inte denna typ av ordval då de beskriver sin syn på döden.

A. Var det ett väntat dödsfall?

B. Ja, det var ett väntat dödsfall. Jag gick ju på mitt arbetspass, så fick jag veta under kvällen att han troligtvis kommer gå bort under natten. Samtidigt minns jag att jag hade den här avdelningen, så kände jag lite att hoppas det inte kommer hända under mitt arbetspass. Att jag ska få komma hem och ha lyckats undvika det här dödsfallet. (Intervju 1)

A. Påverkar ditt jobb dina tankar om din egen död, eller dödlighet, att du också en gång ska dö?

B. Ja, det tänker jag på. Ja, det gör jag. Usch, så hemskt. Liksom vad händer, när man ser dom. Ja, det kan jag tänka på. Det tror jag alla gör som jobbar med sånt här. Att man funderar ibland, man vet ju att alla ska, men...

A. Hur tänker du då?

B. Nä, jag tänker, jag vill inte dö helt enkelt... Jag vill inte, nä, jag tycker det är lite obehagligt med... men vi ska dit alla... (Intervju 4)

5.1.6 Döden som en chock

Det har tidigare konstaterats, i ovanstående resultatredovisning, att flertalet av informanterna ser döden som en naturlig del av livet, trots det återkommer, just hos dessa informanter, begreppet *chock* då de pratar om döden.

Tre av fyra informanter använder begreppet *chock*, då de berättar om hur det kan vara att upptäcka någon som har dött eller håller på att dö. När Informant 1 redogör för första tillfället, då han upptäckte en brukare som hade dött, återkommer ordet *chock* högre frekvent, trots att dödsfallet, för informanten, var väntat. Informant 4 använder inte någon gång under intervjun begreppet *chock*.

- A. Har du varit närvarande vid ett dödsögonblick?
- B. Nä, inte exakt vid ett dödsögonblick, men jag har ändå varit på en avdelning där vi hade en som gick bort... och då kom jag väl några minuter efter den här personen hade gått bort.
- A. Hur upplevde du det?
- B. Nä, det var ju, vad ska man säga, ja, man blev ju lite chockad. (Intervju 1)

Informant 2 berättar om när hon vid ett tillfälle upptäckte en brukare som hade försökt ta sitt liv, genom att försöka dränka sig i sitt badkar. Informanten menar att hon av denna upptäckt blev chockad.

”Jag får säga, jag var nästan chockad, gammal som jag var.” (Informant 2)

Informant 3 återger att hon aldrig har blivit förskräckt av upptäckten, då hon funnit någon av sina brukare döda. Hon berättar vidare om att hon har hört om sådana fall, när vårdpersonal har blivit bestörta, och kommenterar det med:

”Det är ju lite chock”

5.1.7 Likhet inför döden

I undersökningen framkommer att det finns en bild av att människor står eller bör stå lika inför döden. Två av fyra informanter använder begreppen *likhet* och *lika* då de pratar om döden och tiden precis innan döden.

Jag ser det här med att dom går bort på nåt sätt som att alla är jämlika. Alla människor har levt väldigt olika liv, men just när dom går bort så är dom ändå lika på nåt sätt. Det visar sig på nåt sätt när man går bort, så oavsett vilka liv dom har levt så är det ändå den här likheten, det är det som på nåt sätt förenar människor... (Informant 1)

Informant 2 berättar om hur man inom hemtjänsten, i vissa fall, behandlar brukare olika mot bakgrund av status. Hon ger exempel på ett sådant fall, då en brukare som tidigare varit kommunalråd i kommunfullmäktige fick bättre vård i livets slutskede, än en annan brukare som informanten beskriver som en man ”som drack lite för mycket”. I detta sammanhang understryker informanten att alla ska behandlas lika inför döden.

5.1.8 Döden - känslig och tabubelagd

I samband med intervjufrågor som rör samtal kring döden på arbetsplatsen visar det sig att döden är ett känsligt ämne inom informanternas yrkesdomän. Vidare framkommer att döden t.o.m. betraktas som ett tabubelagt ämne inom äldreomsorgen.

Tre av fyra informanter uppger att man pratar med sina kollegor om döden på arbetsplatsen. Två av dessa informanter understryker att då detta sker, rör det praktiska göromål. Ytterligare en informant berättar att hon ibland pratar av sig med sina kollegor om känslor som är kopplade till brukarnas död, som exempelvis sorg över att en brukare har dött.

Informant 2 menar att hon aldrig har pratat om döden på sin arbetsplats, men att de ”yngre flickorna” (d.v.s. hennes yngre kollegor) kanske skulle behöva det.

Samtliga informanter anger att man inte pratar med sina brukare om döden. De har olika förklaringar kring vad det kan bero på. Informant 1 anser att döden är ett tabubelagt ämne i vårt samhälle och att det även är ett tabubelagt ämne på hans arbetsplats. Informant 2 anser att det inte finns någon anledning att prata om döden med brukarna överhuvudtaget. Informant 3 tror att det bottnar i att ämnet är känsligt, vilket hon i sin tur härleder till att det finns otaliga åsikter och tankar kring vad som händer efter att vi har dött. Informant 4 menar att hennes brukare inte är medvetna kring att döden är nära förestående, eftersom de är dementa och man försöker t.o.m. på hennes arbetsplats, i den mån det är möjligt, att undanhålla brukarna sådant som rör döden. Ett tydligt exempel på det är att när begravningsbyrån kommer och hämtar brukare som har dött. Då ska de övriga brukarna hållas inne på sina rum.

”Döden är tabu i vårt samhälle, man diskuterar inte saker som rör döden. Om man pratar om döden i vårt samhälle ses man som pessimist och negativ.” (Informant 1)

”Det är liksom tabu även på min arbetsplats med döden” (Informant 1)

”Varför ska man prata om döden? Nä, det gör jag inte. Dom vet nog själva, man behöver inte prata om det.” (Informant 2)

B. Det är ju känsligt och lite svårt... tycker jag...

A. Varför tror du det är känsligt?

B. Nä, men det är väl att man inte vet vad som händer eller sådär, ja att alla tycker så olika... Jag tycker nog inte det är så jobbigt att prata om det, men det kan ju va lite, alltså om man har olika meningar om det, om jag skulle säga vad jag tror så skulle det finnas dom som man pratar med som skulle bli jätteledsna, för att den inte tycker alls... (Intervju 3)

5.1.9 Distans till döden

I intervjuerna framkommer att informanterna eftersträvar någon form av distans till sina arbetsuppgifter, eftersom det annars är lätt att ”ta med arbetet hem”. Vidare uppges dock, av samtliga informanter, att de vid flera tillfällen har tagit med sig ”arbetet hem”.

”Jag märker ju ändå att det är en väldigt stor distans till kanske individens egna känslor och döden i sig om man säger så, att man har ett visst avstånd till det... Man pratar om folk som har gått bort med en väldigt stor distans... ”(Informant 1)

5.1.10 Sammanfattning av synen på döden

Sammanfattningsvis kan det konstateras att det finns en varierad syn på döden hos vårdpersonal inom äldreomsorgen. Vidare går att utläsa en dubbel hållning till döden hos de enskilda informanterna. Å ena sidan betraktas döden som något fint och som en naturlig del av livet, medan döden å andra sidan beskrivs som otäck, skrämmande, chockartad och något som man helst vill undvika.

I flertalet av intervjuerna framkommer att informanterna ser på brukarnas död som en befrielse, eller som något ”skönt”. Denna syn på döden är relaterad till gamla och sjukas död.

Det förefaller vara lättare för informanterna att använda synonyma begrepp till *att dö*, i frågor som behandlar synen på döden, än själva dödsbegreppet. Verb som *sova*, förekommer exempelvis i majoriteten av intervjuerna, i samband med beskrivningar kring dödens tillstånd.

Under tre intervjuer nämns ordet *chock*, i sammanhang då upplevelser kring döden behandlas.

Likhet är ytterligare ett begrepp som uppkommer i intervjuerna, i samtal som rör de tankar som återfinns kring döden. En informant anser att denna likhet är något som alla människor har inför döden, medan en annan informant menar att alla människor ska behandlas likt den sista tid som återstår innan döden.

Flertalet av informanterna uppger att de pratar om döden på arbetsplatsen. Två informanter menar dock att när man pratar om döden på arbetsplatsen, rör det praktiska göromål, medan en informant uppger att hon pratar med kollegor om de känslor som kan uppstå då en brukare dör.

I samtliga intervjuer uppges att man inte pratar med brukarna om döden.

Av en informant beskrivs döden explicit som tabubelagd, både i samhället i stort och på informantens arbetsplats.

Vidare framkommer det, i alla intervjuer, att det är eftersträvansvärt att ha någon form av distans till sina arbetsuppgifter och till döden, så att man inte ”tar med sitt arbete hem”.

5.2 Föreställningar kring tiden efter döden

I detta avsnitt presenteras resultatet av informanternas föreställningar kring tiden efter döden.

5.2.1 Att gå vidare – att lämna – att inte finnas kvar

Samtliga informanter pratar om döden och tiden efter döden som att man på ett eller annat sätt är borta, att man har gått vidare eller lämnat.

I tre av fyra intervjuer använder man ordvalen *gå vidare*, *lämna* och *inte finnas kvar* då man pratar om dödsögonblicket och dödens inträde.

B. Ibland är det väldigt dramatiskt, dom kanske har väldigt ont och...har det väldigt svårt...så det kan jag uppleva i vissa situationer att det kanske är skönt för vissa personer att få gå vidare...

A. När du säger gå vidare, skulle du kunna förklara det?

B. Jag tror ju inte på nån själ... som går vidare på nåt sätt utan mer... få stänga av det kroppsliga, smärtan som dom kanske har, precis innan dom går bort. (Intervju 1)

”... det är väl mer att dom har lämnat livet...” (Informant 1)

- A. Lämna... du säger lämna, hur tänker du då?
- B. Nä. Alltså, dom lämnar ju, dom är borta, dom finns ju inte...
- A. Vart tror du dom tar vägen?
- B. Jag hoppas ju verkligen att det finns nåt, gör jag, för när nån har dött öppnar vi alltid ett fönster för att släppa ut själen, själen ska flyga ut. (Intervju 4)

5.2.2 Att komma hem

I undersökningen återges, av Informant 4, en bild av tiden efter döden, som en tid då man kommer hem.

- A. Vad tror du händer när man tar det sista andetaget och man dör?
- B. ... en del har ett leende på läpparna... Det är precis som om dom "Ja, nu har jag kommit hem" alltså nånting sånt. Man ser ju ... En del ser ju hemska ut, groteska, det kan ju va smärtor, och en del har precis som ett leende, som om hon har träffat sin man eller nåt sånt... tror jag... dom möter...

5.2.3 Att skämta om tiden efter döden

Skämtsamma svar förekommer, i en av intervjuerna, kring frågor som rör tiden efter döden.

I Intervju 4 uppger informanten skämtsamt, i samband med frågor som rör förhoppningar kring tiden efter döden, att hon hellre hamnar därnere än däruppe, eftersom hon tror att hon får roligare där.

- B. Jag hoppas att jag bara kommer somna in när jag ligger och sover och inte vakna mer. Man går och lägger sig på kvällen och vaknar inte mer. Att man inte vet nånting. Det hade jag önskat, knall fall alltså, så att man inte vet nånting.
- A. Ja... Vad hoppas du händer sen... efter du har somnat in?
- B. Jag hoppas ju att jag kommer till nåt fint, jag vet inte. Det är som vi brukar skoja ibland, jag vill inte sitta på ett moln och spela harpa, då vill jag nog ner och ha roligt istället (pekar ner mot golvet och skrattar).
- A. Ja, tror du att det finns dom motpolerna?
- B. Jag kan tänka mig ... men då vill jag komma till helvetet. Jag brukar skämta så, man vet ju inte... (Intervju 4)

5.2.4 Döden – det slutgiltiga?

Majoriteten av informanterna uppger att de ser på döden som slutet på människans existens och menar att de mot bakgrund av det tankesättet inte kan framlägga fler föreställningar eller förväntningar kring tiden efter döden.

Trots detta förefaller det finnas en osäkerhet i svaren som återges inom detta tema. En informant menar dock att hon inte kan se döden som det slutgiltiga.

”Jag tror att när man går bort är det slut. Jag tror inte riktigt på nåt slags liv efter döden faktiskt, inte så... Jag har lite svårt att föreställa mig så, men man kan aldrig veta, men själv tror jag inte det ändå... Inte på det sättet.” (Informant 1)

B. ... Så kanske man tänker å, nu fick hon sluta, det var skönt för henne.

A. Vad tror du händer då?

B. Jag tror att allting slutar ju i kroppen att fungera. Allting slutar ju. Det avmattas ju undan för undan liksom. (Intervju 2)

A. Vad tror du händer sen efter dödsögonblicket?

B. Nä, men många pratar ju om detta, men jag tror inte på detta. Det tror jag inte på. Jag är inte religiös på nåt vis. Det är jag inte. Jag kan inte säga att det händer nånting. Jag vet inte. Jag tror att människan är död så är den död. Jag vill se på saken så.

”Nä, jag kan inte säga det. Jag kan inte diskutera det. Jag tror det inte. Du ser idag kremeras alla människor. Så jag anser att dom är väl döda. Att dom är borta alltså. Så vill jag se det.” (Informant 2)

”Det här med uppståndelse tror jag inte alls på” (Informant 2)

A. Vad tänker du händer efter döden?

B. Jag tror inte det händer så mycket faktiskt.

A. Vad tänker du om dödsögonblicket, när man dör, vad tänker du händer då?

B. (Tystnad) Nä, då upphör ju allt bara, nä fy vad sorgligt det lät (skratt). Nä, men jag vet inte, det händer nog inte så mycket... Jag tror liksom inte som många säger att man märker när själen... och allt försvinner ur kroppen... det tror jag liksom inte på. (Intervju 3)

” Det är väl bara att man somnar och sen... bara försvinner allt, nä men jag vet inte hur man ska förklara...” (Informant 3)

5.2.5 Ovissheten

I samtliga intervjuer kan man konstatera en osäkerhet i svaren på de frågor som har ställts kring vilka föreställningar som återfinns hos informanterna kring tiden efter döden. Vidare kan man fastslå att det bland informanterna ses som problematiskt och känsligt att prata om tiden efter döden, p.g.a. att man inte kan veta vad som sker.

Informant 3 uttrycker explicit i intervjun att tiden efter döden är ett känsligt ämne, eftersom vi inte kan veta vad som sker och på så sätt har olika föreställningar och förväntningar kring denna tid.

Alla informanter är emellertid noga med att, i samband med deras utlåtande om sina föreställningar kring tiden efter döden, understryka att de inte kan veta.

”Jag har lite svårt att föreställa mig så, men man kan ju aldrig veta, men själv tror jag inte det ändå...” (Informant 1)

”...alltså det kan bara inte ta slut, det måste va nåt annat... sen om det är, man pratar om det här man kan bli en fågel, man kan bli det eller det. Man vet ju inte. Det är som jag brukar säga; man vet ju inte förrän man är där själv.”(Informant 4)

5.2.6 Andra människors föreställningar kring tiden efter döden

I hälften av intervjuerna framläggs släktingars eller vänners tankar kring tiden efter döden, i samband med frågeställningar som rör detta tema.

Informant 2 berättar om sin kusin som är Jehovas vittne, medan Informant 3 dels berättar om sin moster som är kristen och dels om en nära väns tankar kring vad som händer när människan dör.

De övriga två informanterna återger inte några andra människors föreställningar och förväntningar kring tiden efter döden, än sina egna.

Jag har en kusin i stan som är med i Jehovas vittnen. Å, vi har väl aldrig riktigt tyckt om det. Hon gifte sig med en som var det. Hon kom hem till mig när pappa var död och visade en bild på en öppen grav och säger till mig att min pappa inte är död. Ja men sa jag, pappa finns ju inte för mig längre. Jag kan ju inte komma och krama om pappa och pappa finns ju inte för mig längre. Jo, han finns, säger hon till mig, själen lever. Dom ser det så Jehovas Vittne att själen lever. Jag

menar på att det kanske den gör. Men jag ser det inte så. Jag har inte pappa här, jag har inte mamma här. De finns inte för mig längre. Jag går ju till kyrkogården och sätter en blomma, men dom finns inte, för jag kan inte ta på dom längre, jag kan inte se det så. (Informant 2)

”För jag har ju en kompis... eller nära kompis, hon är religiös... hon tror ju verkligen att man kommer träffa alla nära och kära.” (Informant 3)

5.2.7 Själen och andarna

Begrepp som *själ* och *ande* återkommer hos samtliga informanter, i samband med samtal kring vad som händer efter döden. Det är dock endast Informant 3 och Informant 4 som uppger att de tror på en själ. Informant 3 understryker dock att hon tror att själen dör i samma ögonblick som kroppen. Vidare menar hon att när kropp och själ dör infinner sig det totala slutet.

Informant 4 föreställer sig att själen på något sätt lever vidare, även om hon inte har en tydlig definition på hur den gör det.

De andra två informanterna använder begreppet *själ* när de pratar om dödsögonblicket och tiden efter döden, men betonar dock att de inte tror på att någon själ lever vidare efter det att kroppen är död.

”Jag tror ju inte på nån själ som går vidare på nåt sätt, utan mer... få stänga av det kroppsliga...” (Informant 1)

”Jag tror liksom inte som många säger att man märker när själen... och allt försvinner ur kroppen... det tror jag liksom inte på.” (Informant 3)

- A. Jag tänker på när nån har dött, händer det nåt annat i rummet, något som man gör...
- B. Jo, man öppnar ju ett fönster. En del gör det för att släppa ut anden.
- A. Pratar ni om varför ni gör det?
- B. Nä, ingen har sagt varför man gör det ... jag kanske har hört nån... tanken är fin. Jag tänker mer att man kanske öppnar ett fönster för att dom ska kallna. Vi pratar inte om det, men det görs alltid, man gör det automatiskt. Jag tror kanske att vi har en själ, men att den dör.
- A. När dör den?
- B. Samtidigt som kroppen. (Intervju 3)

”Jag har ju ofta sett på såna här medium på TV, det måste ju finnas nåt, tycker man... Visst hade jag önskat att det funnits, det har man ju hört, det är ju många andar som har kommit tillbaka... såna här program, man vet ju inte...”(Informant 4)

... jag vet ju när min pappa dog och jag vet jag satt hemma vid köksbordet och så va det precis som om jag kände nåt kallt som bara (visar med handen bakom nacken och för handen fram mot kinden). Jag vet jag tänkte; det var nog pappa... Jag vet inte, det kanske det inte va, men det va den känslan jag fick. Jag blev rädd... så sa faktiskt mamma att hon känt likadant... (Informant 4)

”... oftast när nån har dött öppnar vi ett fönster för att släppa ut själen, själen ska flyga ut.”
(Informant 4)

5.2.8 Sammanfattning av föreställningar kring tiden efter döden

Avslutningsvis kan man fastlägga att alla i informantgruppen anser det problematiskt att prata om föreställningar kring tiden efter döden. Samtliga informanter hävdar att det beror på att man inte kan veta vad som kommer att ske då vi dör. En informant säger uttryckligen att det är ett känsligt ämne, eftersom vi alla tänker så olika kring tiden efter döden. I hälften av intervjuerna förefaller det vara lättare att berätta vad en vän eller släkting tänker kring vad som händer efter döden, än att själv återge sina egna tankar och funderingar kring ämnet.

Endast en av informanterna tydliggör att hon föreställer sig en fortsättning efter döden, medan de andra tre informanterna förklarar döden som människans fysiska slut, och att det inte händer något efter det att alla organ i kroppen har slutat att fungera. När dessa föreställningar återges går det dock att se en viss tveksamhet i informanternas svar.

Flertalet av informanterna använder *gå vidare* eller *lämna*, då de pratar om dödsögonblicket.

Den informant som uppger att hon tror på att något kommer ske efter döden, beskriver sin föreställning som att man ”kommer hem” när man dör och att man eventuellt återser sin äkta hälft. Vidare rör sig denna informant, lite skämtsamt, med begrepp som *däruppe* och *därnere*, då hon pratar om sina föreställningar kring tiden efter döden.

Begreppet *själ* återkommer i alla intervjuer, i samband med frågor som behandlar föreställningar kring vad som sker efter döden. Det är dock endast två av

informerarna som uppger att de tror på att människan har en själ. En av dem menar att människan har en själ då hon är i livet och att själen dör, då kroppen dör, medan den andra informanten föreställer sig att själen på något sätt lever vidare efter dödsögonblicket.

5.3 Syn på och relation till religion

I föreliggande avsnitt ses resultatpresentationen kring informanternas syn på och relation till religion.

5.3.1 Religion – en tröst eller något som förstör?

Informanterna 2 och Informant 3 uppger att religion är något som skapar bekymmer och förstör. Informant 2 förknippar den förstörande religionen med islam. Informant 3 anser även att religion kan fylla en tröstande funktion och menar att människor behöver något att tro på. De två andra informanterna pratar inte om religion i ovanstående termer.

- A. Vad betyder religion för dig?
- B. Religioner fördärvar mycket, alla krig och muslimer. I Sverige är det inte samma sak. Nä, jag tänker inte så mycket på det, det flyter på. Men den (religionen) förstör mycket. Dom som går runt i sina sjalar... männen väljer vem kvinnan ska ha, männen styr. Det är inte bra.
(Intervju 2)

”Religion skapar bara bekymmer... eller skapar bekymmer, eller folk behöver något att tro på. Som tröst.” (Informant 3)

5.3.2 Religion – något långsökt och djupt

Samtliga informanter uppger att de anser det svårt att prata om religion. I två intervjuer framkommer att man anser att kristendom och existentiella frågor är något ”djupt”. Vidare anser Informant 2 att religion är långsökt.

”Religion är så långsökt, varför firar man Ramadan till exempel? Kristendom är så djupt, så svårt att förstå. Ju mer man funderar desto obegripligare blir det.” (Informant 2)

”Jag tänker inte kring meningen med livet. Det är farligt att tänka så djupt. Man kan ju inte veta. Det kanske är sånt man tänker på när man mår dåligt” (Informant 3)

5.3.3 Troende – men inte religiös

I informantgruppen återfinns ett tydligt avståndstagande från att kalla sig religiös. Även troende är en benämning som hälften av informanterna tar avstånd ifrån. Två informanter anser dock att de tror på ”något”. Det förefaller emellertid vara av vikt, för dessa personer, att förtydliga att de inte är religiösa. De båda tar starkt avstånd från begreppen *religiös* och *religion*.

En av informanterna uppger att hon har någon form av tro, men definierar den inte på ett mer konkret sätt än ”en tro på något”. En annan informant kallar sig troende i ena stunden, medan hon i nästa stund hävdar att hon inte tror på någonting. De resterande två informanterna uppger att de inte tror på någonting. En av dessa två informanter använder benämningen ateist om sig själv, men meddelar i samma stund att han har ett intresse för religioner.

”Nånting tror jag på, troende, ja. Men när man tänker på allt elände börjar man tvivla. Det har blivit hårdare, förr slogs man med knytnävar, idag är det knivar och man skjuter varandra. Egentligen tror jag inte...” (Informant 2)

”... jag har det bra. Jag tror inte på nån Gud eller övre makt.” (Informant 3)

”Men att jag tror på ett liv efter detta har ju inget med religion att göra.” (Informant 4)

”Jag tror inte på Gud, men på nåt... nånting måste ju finnas.” (Informant 4)

5.3.4 Att gå i kyrkan

Kyrkan tycks vara en institution, som automatiskt kommer upp i samtalen kring religion. I dialogen kring religionens betydelse för informanten nämner två av intervjupersonerna kyrkan och deras förhållande till den.

Informant 2 anger att hon går i kyrkan, eftersom hon anser det vara fint och lugnt att gå i kyrkan. Vidare berättas att hon, när hennes barn var yngre, ville att de både skulle döpas och konfirmeras. Denna informant är även noga med att poängtera att hennes kyrkobesök och hennes tro inte ska förknippas med Jehovas Vittne.

Informant 4 meddelar att hon har gått ur Svenska kyrkan och uppger att de enda gångerna som hon besöker kyrkan är vid begravningar, bröllop och dop. Vidare berättar informanten att hon kan tänka sig en borglig begravning och att hon vill spridas i lunden, vilket hon har låtit meddela sina barn. De två andra informanterna nämner inte kyrkan överhuvudtaget i intervjuerna.

”Jag går i kyrkan, jag är inte som Jehovas Vittne. Jag är väl troende. Jag ser det som fint att gå i kyrkan, det är lugnt i kyrkan. Jag ville ju att mina barn skulle döpas och konfirmeras. Jag lever nöjt.” (Informant 2)

5.3.5 Sammanfattning av syn på och relation till religion

Det tenderar att finnas en motvilja bland majoriteten i informantgruppen att prata om deras förhållande till och syn på religion. Religion ses av informanterna som ett ämne, svårt att tala om och religion, kristendom och existentiella frågor framläggs som något långsökt och djupt.

Samtliga informanter uttrycker en negativ hållning till begreppet *religion*. Vidare är *religiös* en beteckning, vilken alla informanter tar avstånd ifrån. Två informanter uppger dock att de kallar sig för troende.

Två informanter menar att religion fördärvar vår värld, en av dessa sammankopplar religionens förstörelse med islam. Den andra informanten tror dock att religion även kan fylla en tröstande funktion för människan.

En informant understryker att han anser det intressant med religioner, men att han själv kallar sig för ateist.

Två informanter sammankopplar automatiskt religion med kyrkan.

5.4 Riktlinjer och rutiner kring döden

I intervjuerna görs ingen åtskillnad mellan riktlinjer/rutiner vid ett dödsfall och ritualhandlingar vid ett dödsfall. Eftersom informanterna inte verkar göra några tydliga distinktioner mellan dessa handlingar har uppdelningen riktlinjer/rutiner och ritualer utförts av mig, mot bakgrund av den definitionsutredning som finns i inledningskapitlet. I detta avsnitt ses det resultat som har framkommit i intervjuerna kring riktlinjer och rutiner vid ett dödsfall, medan det i följande avsnitt sker en presentation av de ritualer, som informanterna har återgett förekommer när en brukare har avlidit.

I samtliga intervjuer framgår att det på arbetsplatsen finns riktlinjer kring hur man ska gå till väga direkt efter att någon av brukarna har dött på äldreboendet, gruppbostaden, servicehuset eller i sitt hem. Informanterna har dock svårt att precisera riktlinjerna, och i tre av fyra fall kan de inte svara på om det finns några skriftliga direktiv kring vad som bör göras vid en brukares dödsfall på arbetsplatsen. De riktlinjer som återges i intervjuerna syftar först och främst till vilka personer som ska kontaktas. Dessa personer, uppges av samtliga informanter, vara sjuksköterska, läkare och anhöriga. Alla informanter anger att det är sjuksköterskan som ska kontaktas först. I vilken ordning läkaren och de anhöriga kontaktas varierar på de olika arbetsplatserna och skiftar från dödsfall till dödsfall. Vad som avgör denna variation framkommer ej i tre av fyra intervjuer, eftersom dessa informanter inte kan svara på den frågan. Informant 4 återger dock ordningsföljden när vederbörande ska kontaktas, genom att förklara att man först ringer sjuksköterskan, sedan läkaren och sist de anhöriga.

På samtliga arbetsplatser finns dock riktlinjer kring hur man går till väga med den döda kroppen, vad det gäller tvätt och klädnad.⁸ I tre av fyra intervjuer framgår ej om dessa riktlinjer är skriftliga eller muntliga. Inte heller framkommer det exakt vad dessa riktlinjer innebär, eftersom informanterna inte kan besvara den frågan. I Intervju 3 framkommer att det finns papper på informantens arbetsplats på vad som ska utföras när en brukare har dött, men vem som har författat detta papper, vart man kan hitta det eller hur gammalt det är framkommer inte av intervjun, eftersom informanten inte vet.

⁸ Se vidare under 5.5 Ritualer kring döden.

5.5 Ritualer kring döden

Nedan följer resultatet kring de ritualer kring döden som förekommer på de arbetsplatser som undersöks i studien.

5.5.1 Göra den avlidne fin

I samtliga intervjuer berättas att vårdpersonalen, efter att en brukare har avlidit, tvättar personen och gör henne/honom fin. Eftersom kroppen stelnar och blir mer svårhanterlig ju längre tid som förflyter efter dödsögonblicket sker ett omhändertagande av kroppen relativt omgående efter det att brukaren har avlidit. Ögonen sluts, hakan binds upp och håret kammas. Personen kläs i kläder som har önskats av anhöriga, och om sådana önskemål inte har förekommit klär man personen i de kläder, som man som personal vet att den avlidne har tyckt om i livet. I samtliga intervjuer uppges att man alltid är två vårdbiträden eller undersköterskor när den döda personen görs i ordning.

”Ja, och tvättar deras kroppar och, ja hela kroppen då så klart, och eventuellt kammar dom i håret och gör dom fina och letar upp några kläder som passar...” (Informant 1)

Strax innan en människa går bort märker man att den andas saktare och saktare och saktare. Så börjar den bli vit på näsan där och munnen där (visar på sig själv). Så kommer sista sucken, då lägger jag igen ögonen och tar upp hakan. För stämmningsfullt. Att det ser snyggt ut. Ögonvitorna blir så gula när människor går bort och ögonen blir så stela och ofta är det ju anhöriga som kommer dit. Då tycker jag att det ska se stämmningsfullt ut för att hedra den döde. (Informant 2)

”Man tvättar ju dom och gör dom fina och kammar dom...” (Informant 3)

- A. Är det nåt annat ni gör med kroppen?
- B. Nä, alltså vi klär dom i fina, vi tvättar ju, kammar och fixar och har dom proteser (visar mot tänderna) sätter vi ju i dom innan, och sen är det ju fina kläder, det dom tyckte bäst om. (Intervju 4)

5.5.2 Kroppens position

Undersökningen visar att kroppens position har en betydelse då man efter dödsögonblicket gör i ordning den avlidna. I samtliga intervjuer framgår att man på något sätt korrigerar den döda kroppens ställning.

Tre av fyra informanter berättar att man har som vana att knäppa händerna på den avlidna och placera dessa på bröstet. Samma tre informanter återger också att det är önskvärt att placera en blomma i de knäppta händerna. Även detta moment sker relativt omgående efter att personen har dött, eftersom kroppen sedan stelnar.

Informant 1 pratar vare sig om att man knäpper brukarnas händer, eller sätter en blomma i händerna efter det att brukaren har avlidit.

”...och så lägger jag alltid händerna på bröstet (visar hur hon knäpper händerna).” (Informant 2)

”Man binder ju upp hakan... Ja, vad gör man mer? Man lägger dom plant liksom, så att dom inte stelnar konstigt, att det ser bra ut.” (Informant 3)

”Det är vi som lägger på en duk och sätter en blomma om det är sommar, då går vi ut och plockar en blomma och lägger i handen...” (Informant 4)

”Det är väldigt fint... dom ligger så (knäpper händerna) och så har dom då blomman.” (Informant 4)

5.5.3 Iordningställande av rummet

I intervjuerna framgår att vårdpersonalen, i anslutning till ett dödsfall, gör i ordning det rum som brukaren har dött i.

I tre av fyra intervjuer framkommer att bland det första som följer, efter att en brukare har avlidit och gjorts fin, är ett iordningställande av rummet. Onödiga saker tas bort, så som dropp, rullstolar och rollatorer. De som utför detta iordningställande är två personal ur den personalgrupp som arbetar vid tillfället då dödsfallet har inträffat.

Informant 2 nämner inget om att man som personal gör i ordning, i det rum som brukaren har avlidit i.

B. Att göra fint på rummet är väl en mer... skapa ett bra helhetsintryck, plocka undan saker som står i vägen ...om det är stolar som står i oordning då kanske, och om det är nåt som står i vägen inne på rummet ...

A. Hur tror du det kommer sig att ni gör just så, att ni skapar den här ordningen?

B. Ja, det är väl mycket för att skapa nån bra atmosfär. När det kommer anhöriga också, att man kanske dämpar belysningen inne på rummet... Ja, så att det känns bra... att vara i den här miljön... (Intervju 1)

B. Å, att man gör fint, eller liksom tar väck onödiga saker...

A. I rummet menar du?

B. Ja...

A. Ja, vad kan det va för saker?

B. Deras rollatorer, alltså sånt som egentligen inte behöver finnas...(Intervju 3)

A. Är det nåt annat som händer i rummet, nåt man gör...

B. Det är väl det att man plockar väck grejer, blöjor och så, så det ska se fint ut på rummet, plockar väck allting

A. Vad plockar man väck mer, blöjor och...

B. Ja, dropp om dom har haft det, det ska va rent, man kanske plockar bort handdukar och tvättlappar... (Intervju 4)

5.5.4 Lådan

Studien visar att det på alla arbetsplatser finns vissa typer av saker som ska ställas fram när en brukare har avlidit. Det varierar dock på arbetsplatserna vilka attiraljer som ska tas fram när en brukare har dött och hur noga detta efterföljs.

Informant 3 berättar, att det på hennes arbetsplats finns en låda, vari det ligger saker som ska användas vid ett dödsfall. I lådan finns ett ljus, en Bibel samt en vit duk. Duken ska placeras på den dödes nattduksbord, likaså de övriga sakerna.

B. Vi har en liten låda som vi tar fram då... Så lägger vi på en vit duk och tar lite blommor och lite ljus...

A. Så det finns en låda med grejer till såna här tillfällen?

B.precis som är bara till det då. Då är det ju ljus och duk och en bibel.

A. Vad ställer man det?

B. Man lägger ju alltid det jämte på nattduksbordet. Det gör man ju alltså, när man gjort i ordning och allting det här då, och lagt händerna, såhär (knäpper händerna), vad heter det, knutit händerna och lagt upp hakan... (Intervju 3)

Ingen av de andra informanterna uppger att de har en låda till sådana här tillfällen, men ytterligare en informant nämner duken, något som de övriga två informanterna inte pratar om.

”Det är vi som lägger på en duk och sätter en blomma om det är sommar, då går vi ut och plockar en blomma och lägger i handen...” (Informant 4)

5.5.5 Tända ett ljus

På samtliga arbetsplatser, som inkluderas i denna undersökning, tänds ett ljus då en brukare har avlidit.

Tre av fyra informanter säger att man alltid tänder ett ljus när någon har avlidit, medan Informant 1 anger att man vanligtvis tänder ett ljus. De gånger man inte gör det beror på att man i dessa sammanhang inte har hittat något ljus att tända.

Förklaringarna till varför man tänder ett ljus är varierande. Informant 2 förklarar att hon tänder ett ljus för att det är fint och varmt. Två informanter tolkar det tända ljuset som något som har med kyrkan eller kristendom att göra. Två informanter hänvisar ”det tända ljuset” till rutiner och traditioner.

”Vi försöker ju verkligen att göra det fint på rummet och leta upp nåt ljus (något ohörbart), det har ju faktiskt hänt i vissa situationer att det inte har funnits några ljus, att man inte har fått tag på dom här sakerna då.” (Informant1)

A. Inledningsvis, om jag uppfattade det rätt, sa du att ni oftast tänder ett ljus...

B. Ja.

A. Vad tror du det beror på att man gör det?

B. Det är väl för att vi har haft dom här rutinerna på min arbetsplats under en lång tid... jag har ju lärt mig utav den övriga personalen hur man ska gå till väga i dessa situationer...

A. Vad tror du det kommer ifrån från början?

B. Jag tror ju det har med kristen ideologi att göra i grund och botten.

A. På vilket sätt då?

B. (Tystnad) Att man ofta associerar det här med tända ljus kanske till vissa andliga sammanhang.

”Jag vet inte vad det kommer ifrån, men det ger en viss värme” (Informant 2)

”Det är sånt som sitter i, sånt man alltid har gjort. Traditioner.”(Informant 3)

”Sen i kyrkan, vid begravningen så är det ju ljus och bibel. Jag tror det har med det att göra. Men det med att tända ljus det gör man ju hemma med. Jag vet när pappa dog...”(Informant 4)

5.5.6 Bibeln

Bibeln är något som återkommer i intervjuerna, då informanterna berättar om handlingar som utförs i anslutning till ett dödsfall på arbetsplatsen.

Tre av fyra informanter uppger att man lägger fram en bibel på den avlidnes nattduksbord efter dödsfallet. Informanterna 3 och 4 menar att det är något som man alltid gör i samband med att en brukare har dött, medan Informant 1 menar att Bibeln är något som är vanligt förekommande då en brukare har dött, men att det har inträffat att Bibeln inte läggs fram. Denna informant kan dock inte förklara varför Bibeln inte har tagits fram de gånger man har uteslutit den vid ett dödsfall.

Informant 2 nämner inte Bibeln.

B. Å, lägger fram en bibel...

A. Är det nåt ni alltid gör, tänder ljus och tar fram en Bibel?

B. Ja, här gör vi alltid det ... (Intervju 3)

”Så gör vi det fint och tänder ljus och tar fram en Bibel” (Informant 4)

5.5.7 Öppna ett fönster

Att öppna ett fönster när någon av brukarna har dött visar sig vara en handling som utförs av majoriteten av den vårdpersonal som studien undersöker. En informant uppger att man gör det

för att släppa ut den avlidnes själ. De andra två informanterna har ingen självklar förklaring till varför man utför denna handling. Båda nämner dock begreppet *själen* när de pratar om att öppna ett fönster. En av dem understryker dock att han inte tror att det har med själen att göra.

Informant 2 nämner inget om att öppna ett fönster.

”Det är inget vi har pratat om, kanske finns det vissa tankar kring det. Jag tror inte att det har något med själen att göra, kanske att det ska bli fräscht i rummet.” (Informant 1)

” Jo, man öppnar ju ett fönster. En del gör det för att släppa ut anden. Det är något som man gör automatiskt.” (Informant 3)

”Nä, ingen har sagt varför man gör det... jag kanske har hört någon. Tanken är fin. Jag tänker mer att man kanske öppnar för att dom ska kallna. Vi pratar inte om det, men det görs alltid, man gör det automatiskt. Jag tror kanske att vi har en själ, men att den dör.” (Informant 3)

”Jag hoppas ju verkligen att det finns nåt, gör jag, för när nån har dött öppnar vi alltid ett fönster för att släppa ut själen, själen ska flyga ut.” (Informant 4)

5.5.8 Att ta farväl

När en brukare har dött på vårdpersonalens arbetsplatser är det vanligt förekommande att man tar farväl av den döda.

Tre av fyra informanter uppger att det är brukligt att ta farväl av de brukare som har dött. Informant 2 förklarar inte vidare hur hon tar farväl, men konstaterar att hon i alla fall inte säger någonting till den avlidne.

Informant 3 uppger att hon endast går in till de brukare, vilka hon har känt väl, för att ta farväl när de har avlidit, men hon poängterar att avskedet inte innebär några speciella handlingar. I samma intervju framkommer att informanten, tidigare har varit timvikarie på ett annat äldreboende. På denna arbetsplats gick hela personalgruppen in och sjöng en psalm för den döda brukaren som en avskedsgest.

Informant 4 uppger att hon säger hej då och namnet på den avlidna och ”vinkar av” brukaren då de hämtas av begravningsbyrån.

Informant 1 tar inte avsked av sina brukare.

A. Tar du farväl på nåt sätt...

B. Ja, men jag säger ju ingenting. Jag pratar ju aldrig om döden. Aldrig. Inte nån gång.
(Intervju 1)

A. Tar ni farväl på nåt sätt, av dom boende?

B. Inte så att vi gör nånting speciellt... utan många går ju in...

A. Brukar du göra det?

B. Ja, jag brukar nog göra det om jag känner dom så...

A. Ja, hur gör du när du går in, går du in själv då eller?

B. Ja, det har jag nog gjort, eller det kan ju hända att man går in två om det är nån mer... Nä, jag går nog bara in å...

A. Ja... gör du nåt speciellt?

B. Nä, det gör jag nog inte. (Intervju 3)

”... jag vet faktiskt på ett annat äldreboende jag var på, där gick dom in och sjöng... alltid när nån person gått bort på avdelningen gick alla personal in och stod runt sängen... alltså alla... jag kommer inte ihåg var det var för psalm, men då sjöng dom alltid...”(Informant 3)

A. Tar ni farväl av dom som har dött på nåt sätt?

B. Jo, det görs, vi går ju in å säger. Hej då Hildur och sen när dom (begravningsbyrån) hämtar också... så när dom kommer å hämtar står vi alltid vid dörren och säger hej då. Dom ställer ju sig alltid och bockar vid den döde.

A. Vet du varför dom gör det?

B. Om det är för att hedra, jag vet inte. Dom gör så, när dom lagt dom på båren. Det är rätt fint.

A. Är det nånting som ni också gör?

B. Nä, inte så, vi säger mer hej då och gör mer så här (vinkar). Men dom gör det. (Informant 4)

5.5.9 Sammanfattning av ritualer

På samtliga informanternas arbetsplatser förekommer handlingar som vanligtvis utförs på den avlidnes rum, i anslutning till ett dödsfall. Dessa handlingar varierar beroende på arbetsplats, men återkommande på alla ställen, som inkluderas i studien, är att man gör den avlidna fin, korrigerar den dödas kropp och tänder ett ljus.

I flertalet av intervjuerna framkommer också att det, i samband med ett dödsfall, sker ett iordningsställande av rummet, där brukaren avlidit.

Vidare uppges, av informanterna, att man ställer eller lägger fram vissa typer av saker då en brukare har avlidit. Bibeln och blomman är två vanligt förekommande attribut.

Studien visar även att majoriteten av informanterna öppnar ett fönster när en brukare har dött. Förklaringarna till varför man gör detta varierar dock. Dessutom framkommer, i flertalet av intervjuerna, att det är brukligt att vårdpersonalen tar farväl när en brukare har avlidit. Hur avskedet kommer i uttryck ser lite olika ut för informanterna.

I intervjuerna framgår inte i vilken ordning ovanstående handlingar utförs. När jag under intervjuernas gång frågade kring ordningsföljden kunde ingen av informanterna uppge någon exakthet kring detta.

Det uppges inga enhetliga förklaringar, av informanterna, till varför handlingarna utförs. De beskrivs som något som görs automatiskt, något man alltid har gjort, något som är fint att göra och något som man i regel inte pratar om.

5.6 Religion och dödens riter

I intervjuerna ställdes frågor som hade med vård i livets slutskede av personer med annan religionstillhörighet, än den protestantiskt kristna, att göra. Detta var något som majoriteten av informanterna inte hade någon erfarenhet av. Endast en av de fyra informanterna har vårdat en person i livets slutskede med annan religionstillhörighet, än den protestantiskt kristna. Denna brukare var, enligt informanten, muslim. De skillnader, som framkom i intervjun, fanns mellan de muslimska ritualerna vid ett dödsfall och de svenska kristna handlade om kroppens position.

A. Har du suttit vak hos någon med någon annan religionstillhörighet?

B. Hon var jugoslav, hon var muslim, men skulle hon dö, va det ju det att vi skulle lägga huvudet mot Mecka och armarna utmed kroppen, det stod på en lapp, men hon dog ju inte så länge jag va där. Men detta va ju, ritualen va ju sån i deras religion.

A. Hade anhöriga lämnat beskrivningar...

B. Ja, sonen hade gjort detta. Det var en lapp där. Dom trodde ju hon skulle gå bort, men det gjorde hon ju inte så länge jag va där. (Intervju 2)

I detta kapitel kommer resultatet att analyseras, tolkas och diskuteras mot bakgrund av Philippe Ariès teori om människans förhållningssätt till döden, Max Webers och Bryan Wilsons sekulariseringsteorier samt mot bakgrund av Catherine Bells ritualteori.

Resultatanalysen, tolkningen och diskussionen är strukturerad efter uppsatsens frågeställningar och resultatdelens disposition, d.v.s. att synen på döden behandlas under ett avsnitt och föreställningar kring tiden efter döden under ett annat avsnitt o.s.v. Detta för att läsaren lättare ska kunna orientera sig i texten.

Det bör understrykas att analysen av resultatet sker ihop med tolkningen och diskussionen av resultatet. Detta för att bidra med enhetlighet i texten.

Avslutningsvis framläggs en sammanfattning av analysen, tolkningen och diskussionen.

6.1 Döden

I resultatet går att utläsa en dubbel hållning till döden hos de enskilda informanterna. Å ena sidan betraktas döden som något fint och som en naturlig del av livet, medan döden å andra sidan beskrivs som otäck, skrämmande, chockartad och något som man helst vill undvika. Att döden framställs i negativa ordalag går att härleda till Ariès resonemang kring människans förändrade hållning till döden, vilken startade någon gång under slutet av 1700-talet. (Ariès 1978:17, 61f) Människans ändrade inställning till döden, beskrivs av Ariès, som ett undanskymmande av döden, vilket ledde till att döden under 1900-talet nästintill kom att utplånas. Enligt Ariès bidrog detta till att människan idag upplever döden som skamlig, skrämmande och tabubelagd. (Ariès1978:56) En inställning till döden som till viss del bekräftas av informanterna.

Ovanstående resultat kan därutöver analyseras mot bakgrund av Ariès framställning av döden som institutionaliserad. (Ariès 1978:57f) Eftersom döden är något som ”den vanliga människan” inte kommer i kontakt med i samhället, är den också något okänt och kan på så vis uppfattas som otäck och skrämmande. Anmärkningsvärt är dock att personerna i undersökningen har ett arbete, vilket innebär en nära kontakt med döden, vilket i sin tur skulle kunna leda till ett mer naturligt förhållningssätt till döden. Denna paradox skulle

kunna förklaras med hjälp av Ariés tankegång kring människans tekniska förhållningssätt till döden. (Ariès 1978:71) Detta skulle betyda att informanterna bemöter döden rent tekniskt, utan att reflektera kring dess innebörd, och döden blir på så vis lika skrämmande för dem som för människor, vilka inte har ett arbete som kräver en nära hantering av döden.

Som tidigare har påpekats återfinns dock, i undersökningen, även synen på döden som en naturlig del av livet. Eventuellt kan denna dubbla hållning till döden böttna i en konflikt mellan samhällets rådande normer, angående hur vi bör förhålla oss till döden, d.v.s. behandla döden som om den inte fanns, och informanternas arbetssituation, vilken ”tvingar” de att möta döden och på så vis förhålla sig till den i vardagen, vilket kan bidra till att döden upplevs både som skrämmande och naturlig.

Informanternas naturliga syn på döden kan också betraktas som en motreaktion på den undanträngda döden, vilken beskrivs av Ariès. (Ariès 1978:59f) När döden förflyttats från livets mitt, till dess periferi uppstår eventuellt en avsaknad av ett naturligt förhållningssätt till den, eftersom det inte går att undgå att döden trots allt är en del av livet. Att döden är en del av livet blir möjligen än mer påtagligt för vårdpersonal inom äldreomsorgen, än för människor som inte arbetar nära döden.

Termen *chock* ses återkomma i studiens intervjuer, i de samtal som behandlar mötet med döden. Att många i informantgruppen använder sig av detta ordval, då de beskriver sina upplevelser av att närvara vid ett dödsfall eller kring upptäckten av att en brukare har dött, kan också ses som beaktansvärt, då samtliga informanter arbetar med personer där döden är nära förestående. Eventuellt kan denna chockreaktion böttna i det, som Ariès beskriver som undanträngandet av döden. Ariés menar att vi, i vårt samhälle, utplånar döden. (Ariès 1978:59f) Om döden elimineras från livet, är det möjligt att den kommer som en chock, oavsett om man arbetar nära den eller ej, och oavsett om den är förväntad eller ej.

Hälften av informanterna framställer döden som något fint. En informant uttrycker att döden *ska* vara fin. Genom att understryka detta, och med tanke på den dubbla inställning som återfinns till döden bland informanterna, skulle man kunna fråga sig om den fina döden förutsätter en ful död. Ariés beskriver att man under industrialiseringen började betrakta döden som äcklig och ohygienisk. (Ariès 1978:128-137) Om den generella inställningen till döden, i vårt samhälle, syftar till en äcklig och ohygienisk död, kan detta ligga till grund för informanternas uttalanden om döden som något som ska vara fint. Verbet *ska* kan indikera att det råder ett motsatt förhållande, och poängterandet av att döden ska vara fin kan tolkas som ett förnekande av den fula döden.

I undersökningens resultat återkommer verbet *sova* synonymt med döende, död och döden. Detta faktum kan härledas till döden som något tabubelagt. (Ariès 1978:56) Om döden är tabubelagd i vårt samhälle, vilket en av informanterna också påstår explicit i intervjun att den är, kan ordvalet *sova* bekräfta det faktum. *Sova* är ett verb som syftar till en naturlig och mänsklig aktivitet som sker under livet. Genom att använda detta begrepp, i samband med döden, gör man ingen åtskillnad mellan liv och död. Man skulle t.o.m. kunna påstå att man undviker att prata om döden med dess rätta termer, något som Ariès kallar för den bemästrade döden. (Ariès 1978:16f) Att välja en benämning som *sova* om dödens tillstånd skulle alltså kunna tolkas som att informanterna undviker dödens realitet, genom att omskriva det faktum att döden har inträtt.

Vidare framkommer att informanterna anser det eftersträvansvärt att ha någon form av distans till sina arbetsuppgifter och till döden, så att man inte ”tar med sitt arbete hem”. Även denna distans går att koppla till det avståndstagande, som enligt Ariès, återfinns till döden, i vårt samhälle i stort. (Ariès 1978:59f) Genom att förklara att man inte vill ”ta med sitt arbete hem” och att det därför krävs en distans till döden hos vårdpersonal, legitimeras det avståndstagande som människan i vårt samhälle, enligt Ariès, föredrar att ha till döden. Det blir på så vis berättigat, även hos vårdpersonal som vårdar människor i livets slutskede, att undantränga döden från livet.

Resultatet visar att ingen av informanterna pratar med sina brukare om döden, något som också kan kopplas till den legitimerade distansen till döden hos vårdpersonal inom äldreomsorgen. Om det anses eftersträvansvärt att ha en distans till sitt arbete, torde det även innebära en distans till sina brukare. Denna distans skulle kunna medföra att man helt enkelt inte pratar med sina brukare om döden.

Vidare kan man se frånvaron av samtal kring döden mellan personal och brukare som ett resultat av den undanträngda och tabubelagda döden. Vi betar oss, enligt Ariès, som om döden inte fanns. (Ariès 1978:59f) Ett beteende som även tycks återses bland vårdpersonal, vars arbetsuppgifter till stor del består i att vårda döende människor. Detta skulle kunna tolkas som att samhällets rådande normer och förhållningssätt återspeglas på samhällseliga institutioner. Ariès menar att döden har institutionaliserats, men kanske finns döden inte ens på institutionerna.

Hälften av informanterna anger att samtalsämnen kring döden på arbetsplatsen, handlar om praktiska göromål. Något som borde vara rimligt, då informanternas arbetsuppgifter utgörs av praktiska åtaganden. Det som dock kan ses som anmärkningsvärt är att samtal om känslor och föreställningar kring döden synes vara marginella på

informanternas arbetsplatser. Samtal som rör dödens praktiska fält, behöver ju inte per automatik utesluta andra sorters samtal om döden.

Att samtal om döden befinner sig i en praktisk domän, hos den vårdpersonal som undersöks, kan sättas i relation till Ariès resonemang om människans tekniska förhållningssätt till döden. (Ariès 1978:71) Vår tids människa agerar i allmänhet tekniskt kring döden, utan att reflektera över dödens egentliga innebörd. Eventuellt får det som följd att samtal kring döden också är tekniska aktioner och behandlar därav praktiska göromål.

Ariès frågar sig om det finns ett samband mellan den föreställning människan har om döden, och den föreställning människan har om sig själv. (Ariès 1978:71) Om det existerar ett sådant samband, skulle man mot bakgrund av Ariès teori om människans förhållningssätt till döden och denna studies resultat, kunna påstå att det finns ett förnekande hos vår tids människa av sig själv, samt en dubbel hållning till sin egen natur.

Detta skulle kunna vidareutvecklas till frågan om det finns en koppling mellan människans syn på döden och människans inställning till livet. Om man ser på döden som en befrielse, är livet då en plåga? Eller innebär synen på döden som en befrielse att livet i sig självt är något befriande? Återspeglar synen på döden människans hållning till livet? Är människor som är rädda för livet också rädda för döden?

6.2 Tiden efter döden

Studien visar på en ovilja och en osäkerhet bland informanterna att prata om vad de tror sker efter döden, något som de själva hänvisar till den ovisshet som är förenat med denna tid.

Att man inte vill prata om sådant som man inte med säkerhet kan veta något om kan förklaras mot bakgrund av Wilsons och Webers sekulariseringsteorier. Webers sekulariseringsteori syftar till viss del på människans förändrade tankesätt. Värdebaserat och religiöst tänkande har ersatts med förnuftsmässigt tänkande p.g.a. kapitalismens framväxt, industrialiseringens uppkomst och tillkomsten av ett byråkratiskt och förnuftsmässigt styrelseskick. (Furseth & Repstad 2008:112) Det kan innebära att informanterna sätter förnuftet främst och avböjer helt enkelt från att resonera kring tänkbara alternativ kring livet efter döden. Man skulle t.o.m. kunna påstå att samtal och tankar som rör tiden efter döden är ”onödiga” att prata om i ett samhälle som, enligt Weber, har effektiviserats och rationaliserats. (Furseth & Repstad 2008:112)

Något som dock problematiserar ovanstående resonemang kring Webers teori är att Weber också utgår ifrån att religionen har en dubbel roll i samhället. Precis som kapitalismens framväxt har bidragit till ett mer rationaliserat samhälle, har religionen varit kapitalismens förutsättning. (Furseth & Repstad 2008:52-55) Informanternas osäkerhet i frågor som handlar om tiden efter döden kan således böttna i en konflikt, som består i att de är medborgare i ett kapitalistiskt och rationellt samhälle, där religionen har fått en mindre central roll, samtidigt som religionens betydelse för utvecklingen av detta samhälle har haft en väsentlig betydelse. (Furseth & Repstad 2008:52-55) Denna komplexitet kan medföra att det finns en motsättning mellan normer angående döden och tiden efter döden, som är förenbara med ett sekulariserat, kapitalistiskt och rationellt samhälle och normer som kan kopplas till religiösa trossatser. På så vis uppstår en osäkerhet i frågor som rör föreställningar om tiden efter döden. Denna osäkerhet kan i sin tur föda en ovilja till att prata om dessa föreställningar.

Enligt Wilson har framväxten av den moderna vetenskapen varit viktig för sekulariseringens utveckling. (Furseth & Repstad 2008:111) Möjligen kan det upplevas som problematiskt att prata om föreställningar kring tiden efter döden, i ett samhälle som är präglad av den moderna vetenskapen, eftersom denna typ av föreställningar står utanför en vetenskaplig kontext.

Om döden dessutom är något främmande och tabubelagt, undanskjutet från samhället, vilket Ariès utgår ifrån i sin teori, borde frågor angående tiden efter döden betraktas som ytterst avlägsna för samtidens människor. (Ariès 1978:59f)

Enligt Wilson är denna typ av frågor något som, i ett sekulariserat samhälle tillhör den privata sfären, vilket informanterna också uttrycker explicit i intervjuerna. (Furseth & Repstad 2008:113) De anser att tankar som handlar om tiden efter döden är personliga, privata och känsliga.

Wilson betonar också att människan i vårt samhälle kan uppleva det som en inkräkning i privatlivet då någon utifrån, såväl enskild person, grupper som institutioner vill påverka ens religiösa uppfattningar. (Furseth & Repstad 2008:113) Även om inte intervjuaren i intervjusituationen hade för avsikt att påverka informanternas religiösa tro, upplevdes eventuellt frågorna om tiden efter döden som ett intrång i informanternas privatliv.

I studien framkommer att det förefaller lättare att prata om vad en vän eller släkting tänker och tror kring tiden efter döden, än om de egna föreställningarna kring denna tid. Denna tendens skulle kunna kopplas till Ariès teori om att vår tids människa hanterar döden rent tekniskt. (Ariès 1978:71) Att prata om andras föreställningar kring tiden efter döden, medför att man eventuellt distanserar sig själv i frågan och bevarar på så sätt känslan

av odödlighet. (Ariès 1978:71) Tiden efter döden blir således något som angår andra, men inte en själv.

Även om det finns en viss osäkerhet i svaren som återges kring frågor som rör föreställningar kring tiden efter döden, ses döden som det slutgiltiga för människan, av majoriteten i informantgruppen. Flertalet informanter uppger att de inte tror att det händer något efter att alla organ har slutat att fungera. Detta kan härledas till Webers kända uttryck om världens ”avförtrollning”, ett uttryck som syftar till att världen rationaliseras och på så sätt avsakraliseras. (Furseth & Repstad 2008:109) Weber menar att sekulariseringen har bidragit till att människoliv, natur och samhälle omtalas rationellt, och inte som ett resultat av gudomliga krafter. (Furseth & Repstad 2008:109) Att beskriva döden som ett fysiskt slut för kroppen kan betraktas som ett rationellt förhållningssätt till döden och till tiden efter döden.

Dessutom kan man koppla dödens likställelse med kroppens fysiska slut, till Nationalencyklopedins definition av död. Nationalencyklopedin framställer döden som det tillstånd då alla fysiska och psykiska livsyttningar har upphört. (www.ne.se) Eftersom detta uppslagsverk kan ses som ett uttryck för vår samtid, borde även denna dödsdefinition vara något som är signifikativt med den rådande normen i vårt samhälle, kring vad som sker när man dör. Informanternas svar kan följaktligen betraktas som typiska för den kulturella kontext de befinner sig i.

Två informanter uppger dock att de tror på ”något” efter döden. Den ena av dessa informanter kan emellertid inte återge vad hon tror på. Det enda som framkommer i intervjun och i ”eftersamtalet” är att informanten kallar sig ”troende”. Följdfrågor kring detta besvaras inte och det förefaller som om ämnet är känsligt för informanten att prata om. Ämnets känslighet kan bl.a. botten i ovanstående resonemang kring livsåskådningsfrågor som något privat.

Den andra informanten uppger dock att hon tror på ett liv efter detta. Hon beskriver sin föreställning om tiden efter döden som att man ”kommer hem” när man dör och att man eventuellt får återse sin äkta hälft. Denna person rör sig också med begrepp som *däruppe* och *därnere*, då hon pratar om tiden efter döden. Att denna informant uppger att hon tror på ett liv efter detta skulle kunna strida mot ovanstående sekulariseringsteorier. Det bör dock understrykas att de båda sociologerna inte anser att religionen helt har rationaliserats bort från samhället, eller försvunnit från mänskligheten. Dess position har däremot förändrats.

I detta sammanhang bör man även ta hänsyn till Webers teori om religionens dubbla funktion i det rationaliserade, kapitalistiska samhället. Religionen är dess förutsättning, samtidigt som religionens roll, i ett sådant samhälle, har blivit mindre central.

Människans världsuppfattning är dock fortfarande påverkad av religiösa trossatser i ett sekulariserat samhälle (Furseth & Repstad 2008:52-55)

Föreställningar kring tiden efter döden kan för övrigt upplevas som minst lika privata hos den informant, som säger sig tro på ett liv efter detta, som hos de informanter som tänker sig döden som det slutgiltiga. Att livsåskådningsfrågor har privatiseras är inte detsamma som att de har eliminerats.

Informanten, som tror på ett liv efter detta, poängterar dock att hennes tro inte har med religion att göra. Detta tydliggörande skulle kunna förena den troende informanten med resterande informanter, vilka alla tar avstånd ifrån begreppet religiositet.

Vidare skulle denna informants tro kunna förklaras som en motreaktion på vårt förnuftsstyrda, avsakraliserade och rationaliserade samhälle, något som Weber kallar för irrationell mottendens till den rådande normen. (Furseth & Repstad 2008:112)

Studien visar även att majoriteten av informanterna använder *gå vidare* eller *lämna*, då de pratar om dödsögonblicket. Dessa ordval kan tolkas som en paradox till deras uppfattningar kring vad som händer efter döden. Om man använder ett uttryck som *gå vidare*, när man pratar om att dö, borde man rimligtvis syfta till att något förflyttas *vidare* från kroppen. Detsamma gäller *lämna*. Om döden definieras som kroppens fysiska slut, vad är det då som lämnar?

Precis som informanterna har en dubbel hållning till döden, kan dessa uttryck tolkas som att de också har en binär inställning till föreställningar kring tiden efter döden. Detta paradoxala förhållningssätt kan ses som en bekräftelse på Webers teori om att religionen spelar en dubbel roll i samhället. Religiösa trosatser påverkar människans världsuppfattning, även i ett rationellt samhälle. (Furseth & Repstad 2008 52-55) Eftersom studien är utförd i ett land med djupa rötter i den protestantiska kristendomen, är det inte otroligt att informanterna är präglade av kristna normer, även om ingen av dem kallar sig kristen. I det här fallet kommer de kristna dogmerna i uttryck genom att informanterna inte helt utesluter en fortsättning efter döden. Denna fortsättning skulle mot bakgrund av informanternas ordval kunna tolkas som att människan i och med döden går vidare till något annat.

Ovanstående resonemang kring informanternas användande av *gå vidare* och *lämna* går även att koppla till att informanterna använder begreppet *själ* i samband med frågor kring tiden efter döden. Användandet av begreppet *själ* återses även hos de informanter som uppger att de inte tror på att människan har en själ.

Att man nämner döendet med uttryck som *gå vidare* kan också kopplas till det resonemang som återfinns i föregående avsnitt, vilket ursprungligen bottnar i Ariès teori om döden som tabubelagd och som en undanträngd sfär från livet. (Ariès 1978:56, 59f) Likväl som man använder begrepp som *sova*, när man omtalar döden kan man använda *gå vidare* och *lämna* för att slippa uttala dödens egentliga benämning.

6.3 Religionen

Precis som framgår i ovanstående avsnitt uttrycker två informanter explicit att de inte tror på "något". Den ena av dessa två informanter anger att hon ser religion både som en förstörande kraft, men också som något som kan skänka människor tröst. Även inom detta område ses en dubbel hållning, vilken återkommer hos informanterna, såväl till döden som till föreställningar kring tiden efter döden. Att religionen skulle vara en förstörande kraft går att koppla till både Webers och Wilsons sekulariseringsteorier. I ett samhälle, där religionen har flyttat in till den privata sfären och den allmänna uppfattningen består i att religion inte ska sammanblandas med politik och statsskick kan religion, som inte håller sig till denna tysta överenskommelse, just betraktas som en förstörande kraft. (Furseth & Repstad 2008:113f)

En informant gör en tydlig sammankoppling mellan muslimer och krig och drar på så sätt slutsatsen att religion är något som fördärvar. I detta sammanhang påstår hon även att det inte är samma sak i Sverige, vad det gäller religion och krig. Informanten är sannolikt färgad av det, som Wilson menar, är den allmänna uppfattningen i sekulariserade länder, d.v.s. att religionen ska vara i en privat sfär och inte något som ska kopplas samman med politik. (Furseth & Repstad 2008:113f)

Den andra av dessa två informanter kallar sig uttryckligen för ateist och beskriver sitt förhållande till religion som att han är intresserad av olika religioner. Denna informant sätter sig själv i ett utifrånperspektiv till religioner, något som också skulle kunna härledas till Webers och Wilsons sekulariseringsteorier. Religionen är, i vårt samhälle, mindre viktig och Wilson menar att ateistiska förhållningssätt har konkurrerat ut religiösa hållningar. (Furseth & Repstad 2008:111) Om religionens inflytande minskar i samhället, kan det eventuellt vara lättare att frigöra sig från dess normer och på så sätt placera sig själv i ett utifrånperspektiv och studera religionen utifrån denna förståelsehorisont. Mot detta kan Webers teori, om att religiösa trosatser är en del av människans världsuppfattning ställas.

(Furseth & Repstad 2008:52-55) Om man ska utgå från Webers tanke torde det vara omöjligt att befinna sig i ett utifrånperspektiv gentemot religioner, i alla fall gentemot den religion som ens samhälle är präglad av, d.v.s. i detta fall den protestantiska kristendomen.

De två yngsta informanterna i informantgruppen kopplar inte samman religion med kyrkan, utan behandlar ämnet separerat från denna institution. Dessa två informanter är också de som uppger att de inte tror på "något". De övriga två informanterna kallar sig för troende och båda pratar automatiskt om kyrkan i samband med samtal om religion. Den ena av dem säger att hon har gått ur svenska kyrkan och att hennes tro inte har med religion att göra, medan den andra informanten inte är lika tydlig i sin förklaring kring sin trosuppfattning, men uppger ändå att hon tycker att det är fint att gå i kyrkan.

Mot bakgrund av Weber och Wilsons sekulariseringsteorier, kan man eventuellt påstå att orsaken till att de yngre informanterna inte nämner kyrkan i samband med religion bottenar i att de är uppväxta i ett mer sekulariserat samhälle än de äldre informanterna, i synnerhet den 73-åriga kvinnan. Det är snart tio år sedan staten skiljdes från svenska kyrkan. Vid denna tidpunkt var inte ens den yngsta informanten myndig, och hon har således levt hela sitt vuxna liv i ett land utan statskyrka. Eventuellt skulle detta faktum kunna ses som en bidragande orsak till att de yngre informanterna inte sammankopplar religion med kyrkan. Den äldsta informanten uppger i eftersamtalet att hon under sin skoltid fick lära sig psalmverser utantill och hon ser kyrkan som en naturlig del i livet. Vidare berättar hon att hon har låtit döpa sina barn och att hon ville att de skulle konfirmeras när de kom upp i konfirmationsåldern. Kyrkan som institution har eventuellt haft en mer central del i hennes liv än i de yngre informanternas.

Den 56-åriga kvinnan nämner kyrkan, men uppger att hon har gått ur Svenska kyrkan och skiljer tydligt på sin egen tro och religion. Att hon är tydlig i detta särskiljande kan botten i det resonemang Wilson för kring religionen som en privatsak, d.v.s. att det är upp till den enskilda personen att avgöra vad hon eller han ska tro på. Det ska således inte vara avhängigt på någon institution. (Furseth & Repstad 2008:113f)

I detta sammanhang bör det dock framhållas att kyrkans frånskiljande från staten endast är en del av en sekulariseringsprocess.

Ingen av informanterna uppger att de tror på en personlig gud. De som säger sig vara troende, beskriver istället att de tror på "något". Eventuellt skulle man kunna förklara detta mot det Wilson kallar för "samhälleliggörande" (*societalization*). Detta begrepp syftar till att samhället har blivit mer opersonligt, något som Wilson anser ligga till grund för sekulariseringen, eftersom religionen byggt på en nära gemenskap och på lojalitetsband

människor emellan. Detta samhälleliggörande har, enligt Wilson, bidragit till svårigheter att upprätthålla tron på en personlig gud. (Furseth & Repstad 2008:113 f) Tron på ”något” kan alltså tolkas som ett uttryck för det opersonliga samhälle vi lever i och som den personliga gudens frånvaro.

6.4 Rutiner och ritualer kring döden

I resultatkapitlet framgår att samtliga arbetsplatser, som inkluderas i studien, har rutiner kring vad som ska ske när en brukare har avlidit. Däremot återses oklarheter kring vad dessa rutiner innebär. Majoriteten av informanterna kan heller inte uppge om det finns några skriftliga direktiv på arbetsplatsen, och det verkar råda en osäkerhet i informantgruppen kring ett tydligt kronologiskt handlingschema, som ska följas då någon av brukarna har avlidit. Denna rådvillhet tycks även existera i samband med de ritualer som utförs. Informanterna kan berätta vad som sker i anslutning till ett dödsfall, och hur detta görs, men de har desto svårare att återge det i en tydlig ordningsföljd. Vidare kan man se att rutiner och ritualer flyter samman. Informanterna gör ingen åtskillnad i sina beskrivningar kring vad som sker när en brukare har dött mellan kontaktandet av sjuksköterska och att tända ett ljus. Det förefaller således inte existera någon skillnad för informanterna, mellan rutinhandlingar och ritualhandlingar. Detta är något som kan kopplas till Bells ritualteori, vilken syftar till ritualers praktik och inte till dess symbolik. (Bell 1992:88-93)

Om man utgår ifrån att ritualerna på informanternas arbetsplatser snarare fyller en praktisk funktion än en symbolisk, är det rimligt att rutiner och ritualer flyter samman, då även rutiner kan definieras som praktiska handlingar.

Om informanterna inte gör en tydlig distinktion mellan rutinhandlingar och ritualhandlingar, kan man ställa sig frågan om inte samtliga handlingar som utförs vid ett dödsfall på informanternas arbetsplatser ska betraktas som rutiner. Finns det överhuvudtaget en skillnad i att tända ett ljus och ringa ett samtal till en sjuksköterska? Kan inte båda dessa aktioner ses som ytterst vardagliga? Skillnaden mellan rutin och ritual, eller ritualiserad handling kan, enligt Bell, förläggas till kontexten. (Bell 1992:88-93) När man placerar ett ljus och tänder detta på en avliden människas nattduksbord förefaller det finnas vissa skillnader mellan att slentrianmässigt tända ett ljus på exempelvis ett köksbord. Sammanhangets betydelse är således av stor vikt för om handlingen ska ses som ritualiserad eller ej. Däremot är det tveksamt om det föreligger några större differenser mellan ett telefonsamtal till

sjuksköterskan, när en brukare har avlidit och ett telefonsamtal till sjuksköterskan vid andra tillfällen.

Ritualerna kring ett dödsfall, inom äldreomsorgen, tycks ske utan någon större medvetenhet hos vårdpersonalen, kring varför man utför dem. Båda dessa faktorer, d.v.s. ritualer sammankopplade med rutiner och omedvetenheten kring varför dessa handlingar utförs, går att härleda till Bells ritualteori, vilken, som tidigare nämnts, utgår ifrån ritualens praktik istället för dess symboliska mening. (Bell 1992:88-93) Det verkar alltså som att det är praktikens betydelse, d.v.s. *att* man utför vissa moment kring ett dödsfall, som är av vikt för de intervjuade, inte någon djup bakomliggande förklaring till varför man gör på ett visst sätt. Samtliga informanter redogör dessutom systematiskt för hur man utför ritualen, vilket kan tolkas som att även *hur* man utför handlingarna är mer centralt än varför man utför dem. Detta kan kopplas till det som Bell bl.a. anser karaktäriserar en ritual, d.v.s. *hur* någonting görs. (Bell 1992:88-93)

Eftersom ritualerna, som studeras i denna studie, är kopplade till döden går det att härleda dessa till den första av de sex kategorier av ritualaktioner som Bell definierar i sin ritualteori, d.v.s. övergångsriter eller livskrisriter. (Bell 1997:94)

Majoriteten av informanterna kan inte definiera någon tydlig föreställning kring vad som sker efter döden, och två av dem uttrycker explicit att de tror att den fysiska döden är det slutgiltiga för människan. Mot bakgrund av ovanstående faktum kan man ställa sig frågande till om de ritualer, som undersökningen påvisar existerar kring döden inom äldreomsorgen, bör betraktas som övergångsriter. Termen övergångsrit kan tolkas som att döden innebär en övergång från livet till något annat. Om döden är det totala slutet är begreppet övergång överflödigt, och en rit vid ett dödsfall skulle snarare kunna kallas för *slutrit*. Å andra sidan skulle man kunna påstå att övergångsriten fyller sin funktion som begrepp, då man kan se döden som en övergång från liv till död. Om döden är det slutgiltiga borde dock inte ritualerna kring den vara något som syftar till den avlidne, utan snarare betraktas som en ritual för de anhöriga och för vårdpersonalen. Övergångsriten kan då ses som att de anhöriga och vårdpersonalen går ifrån ett tillstånd då den avlidna var i livet, och på så vis fysiskt närvarande, till en situation där den avlidne inte längre finns.

Enligt Bell sker ett strategiskt maktspel i ritualen och man skapar en slags verklighet i riten, något som Bell benämner "försonande hegemoni". Detta sker p.g.a. att människan har ett behov av att känna sig aktiv i världen. (Bell 1997:88-90) Döden är något som människan inte kan kontrollera. Genom att ritualisera vissa handlingar, som utförs i samband med ett dödsfall, skapas eventuellt kontroll för såväl anhöriga som för vårdpersonal.

Detta skulle kunna innebära att ritualer som är kopplade till döden inom äldreomsorgen, främst handlar om de anhörigas och vårdpersonalens behov av att känna sig som aktiva aktörer i världen. Eventuellt blir detta behov större i sammanhang som för människan är okontrollerbara, som exempelvis vid ett dödsfall.

Även om endast två av informanterna uppger att de tror på en själ och bara en av dem säger sig tro på en slags fortsättning för själen efter döden, öppnas, i tre av fyra fall, ett fönster när någon har avlidit. I två av dessa fall med förklaringen att själen ska släppas ut. Detta indikerar dock på att ritualerna går att härleda till en övergång för den döda, från en position till en annan, eller i alla fall på någon form av förflyttning för den döda. Detta skulle således stärka resonemanget kring att betrakta de ritualer som utförs på informanternas arbetsplatser kring ett dödsfall som just övergångsriter för den döda.

Vidare är ljuset, Bibeln, blomman och de knäppta händerna återkommande fenomen på informanternas arbetsplatser, då en brukare ska tas om hand då den har dött. Bibeln kan i detta avseende betraktas som en paradox till den negativa syn som finns hos informanterna till religion. Om religion är något dåligt, varför läggs Bibeln fram när en brukare har avlidit? Återigen kan man bekräfta den dubbla hållningen hos informanterna till såväl död som till religion.

Likaså berättas i intervjuerna att man gör den avlidne fin och att rummet, där brukaren har avlidit iordningsställs. Alla dessa handlingar kan kopplas till en förberedelse inför en övergång från ett tillstånd till ett annat och på så sätt också till Bells övergångsrit. Man kan dock återigen ställa frågan, för vem dessa ritualer utförs, den döde, de anhöriga eller vårdarna?

Studien visar också att flertalet av informanterna tar farväl av den avlidna brukaren. Denna handling kan dels tolkas som att vårdtagarna anser att personen i fråga faktiskt inte längre existerar, och dels som att den döda har gått vidare till ett annat tillstånd.

Eventuellt skulle ritualerna som utförs, kring ett dödsfall på informanternas arbetsplatser, kunna tolkas som en form av gardering. Denna gardering kan kopplas till informanternas osäkerhet och dubbla hållning till döden, föreställningar kring tiden efter döden och till religion. Ritualerna kan då ses som ”utifall att-handlingar”.

Vidare beskriver Bell tre allmänna förhållningssätt till att studera ritualer. Det förhållningssätt som passar äldreomsorgens ritualer vid ett dödsfall torde vara ritualer som uttrycksmedel för paradigmatiska normer av död och återfödelse. (Bell 1997:89) Utifrån ovanstående förhållningssätt skulle de ritualer som återses kring ett dödsfall på informanternas arbetsplatser syfta till ett liv efter detta. Man skulle dessutom kunna hävda att

ritualerna som återges i studien, är präglade av en kristen världsbild och norm. Bibeln och de knäppta händerna är antagligen de två starkaste bevisen för ovanstående tes. Dessa fenomen kan även förklaras mot bakgrund av Bells teori kring varför människan ritualiserar sina handlingar. En av orsakerna förlägger Bell till att ritualerna är en historisk process, där tradition reproduceras, omtolkas och förhandlas. (Bell 1997:88-90) Dessa ritualer kan mot bakgrund av denna förklaring ses som en reproduktion av kristna traditioner.

6.5 Sammanfattning

Resultatet visar att den vårdpersonal som undersöks i denna studie har en dubbel hållning till döden. Döden uppges vara både fin och skrämmande. Samma dubbla hållning ses återkomma i informanternas föreställningar kring tiden efter döden och i deras relation till religion. Även om majoriteten av informanterna uppger att döden är det slutgiltiga, återses yttranden, som kan tolkas som motsägelsefulla till tron på dödens slutgiltighet.

Trots att religion konnoteras med förstörelse återses bl.a. utsagor om att religion kan ha en tröstande funktion och att det är fint att gå i kyrkan. Detta binära förhållningssätt till död och religion speglas även i de ritualer som återkommer kring dödsfallen på respektive arbetsplatser. Flertalet av informanterna uppger att de inte tror på något efter döden, ändå utför de speciella handlingar när en brukare har avlidit. Vissa av dessa handlingar indikerar dessutom att det finns något efter dödens inträde, som exempelvis att man öppnar ett fönster för att släppa ut själen.

Teman döden och religion verkar betraktas av informanterna som svåra och känsliga att prata om. Dessutom kan man uppfatta en osäkerhet bland informanterna i frågor som rör dessa teman.

Ovanstående resultat kan tolkas som att informanternas syn på döden och deras relation till religion står i förbindelse med varandra.

Informanternas förhållande till religion kan ses som något som är präglad av den sekulariserade kontext de befinner sig i, vilket skulle beskrivas av Wilson som att religionen har fått ett minskat inflytande i samhället och förflyttats in till den privata sfären. (Furseth & Repstad 2008:113f) Detsamma gäller informanternas syn på döden, d.v.s. att denna syn är formad av de rådande normer som finns i samhället angående hur man bör förhålla sig till döden. Enligt Ariès betar sig människan av idag som om döden inte fanns, p.g.a. att döden har blivit privatiserad, institutionaliserad och tabubelagd. (Ariès 1978:56-60)

Den dubbla hållningen hos informanterna till såväl död, som till religion kan bl.a. botten i Webers teori om religionens tudelade funktion i vårt kapitalistiska och rationaliserade samhälle. (Furseth & Repstad 2008:52-55)

Ritualerna som förekommer i anslutning till ett dödsfall, på de arbetsplatser som inkluderas i studien, fyller snarare en praktisk än en symbolisk funktion. (Bell 1992:88-93) Enligt Bell har människan ett behov av att känna sig aktiv i världen, något som ritualiserade handlingar bidrar till. (Bell 1997:88-90) Eventuellt blir detta behov mer påtagligt i ett sekulariserat och rationaliserat samhälle, i sammanhang som rör döden. Döden är något som inte går att kontrollera och därav kan den uppfattas som något som inte är förenbart med förnuft och rationalitet. Det som Ariès beskriver som människans bemästrande av döden kan kopplas samman med Bells ritualteori och i detta avseende få en utökad funktion. (Ariès 1978:16f) Människor som arbetar nära döden ritualiserar eventuellt vissa handlingar i anslutning till ett dödsfall, för att känna att de behärskar situationen i allmänhet och döden i synnerhet. Den ritualiserade handlingen kan således ses som ett slags bemästrande av döden.

Mot bakgrund av ovanstående rader kan man betrakta informanternas syn på och förhållande till död och religion som ett resultat av samhällsförändringar och samhällsstrukturer.

7 VIDARE FORSKNING

Under uppsatsarbetets gång har ytterligare idéer uppkommit kring hur man kan angripa olika aspekter i studiens ämne. Något som jag anser skulle vara av intresse är en komparativ studie, där man jämför vårdpersonal inom äldreomsorgens förhållande till död och religion med andra människors syn på död och religion, vilka inte har ett arbete som är kopplat till vård i livets slutskede. Detta forskningsförslag syftar till att se om det återfinns skillnader i synen på död och religion hos vårdpersonal inom äldreomsorgen och hos andra yrkeskategorier.

Ytterligare en komparativ studie, som för mig förefaller intressant, skulle vara en undersökning, vilken studerar brukarnas förhållande till död och religion, i jämförelse med den personal som vårdar dem. Detta mot bakgrund av studiens resultat, vilket visar på att inga informanter pratar med sina brukare om döden.

LITTERATURFÖRTECKNING

Tryckt litteratur

Ariès, Philippe, 1978, *Döden. Föreställningar och seder i västerlandet från medeltiden till våra dagar*. Stockholm: Tidens förlag.

Arlebrink, Jan (red), 1999, *Döden och döendet. Etiska, existentiella och psykologiska aspekter*. Lund: Studentlitteratur.

Arvidsson, Stefan, 2008, "Klassifikation" i: Svensson, Jonas, Arvidsson, Stefan, (red) *Människor och makter*. Högskolan i Halmstad. (sid 53-58)

Bell, Catherine, 1992, *Ritual theory, ritual practice*. New York: Oxford University Press.

Bell, Catherine, 1997, *Ritual: perspectives and dimensions*. New York: Oxford University Press.

Bowie, Fiona, 2000, *The anthropology of religion*. Oxford: Blackwell Publishing.

Denscombe, Martyn, 2006, *Forskningshandboken – för småskaliga forskningsprojekt inom samhällsvetenskaperna*. Lund: Studentlitteratur.

Furseth, Inger & Repstad Pål, 2008, *Religionssociologi – en introduktion*. Malmö: Liber.

Geels, Anton & Wikström, Ove, 2006, *Den religiösa människans. En introduktion till religionspsykologi*. Stockholm: Natur och Kultur.

Grönnevik, Svein, Kide, Pär, Nordlander, Leif, 1985, *Döden – sorgen – vården*. Lund: Studentlitteratur.

Hedly, Vera, 1993, *I dödens närhet. Sjukvårdspersonalens upplevelser och reaktioner i vården av döende patienter*. Stockholm: Institutionen för psykosocial miljömedicin. Karolinska institutet.

Hornberg, Ann-Christine, 2005, *Ritualer. Teorier och tillämpning*. Lund: Studentlitteratur.

Jensen, Tim, Rothstein, Mikael, Sørensen, Podemann, Jørgen (red), 1996, *Religionshistoria. Ritualer, Mytologi, Ikonografi*. Nora: Bokförlaget Nya Doxa AB.

Källström Karlsson Ingalill, 2009, *Att leva nära döden*. Örebro University.

Olivestam, E. Carl & Thorsén Håkan, 2004, *Etik och livsfrågor i vård och omsorg*. Stockholm: Liber

Rydving, Håkan, 2008, "Vad är religion?" i: Svanberg, Ingvar & Westerlund David (red), *Religion i Sverige*. Stockholm: Dialogos. (sid 13-17)

Svensson, Jonas, Arvidsson, Stefan, 2008, *Människor och makter*. Högskolan i Halmstad.

Åkesson, Lynn, 1997, *Mellan levande och döda. Föreställningar om kropp och ritual*. Stockholm: Natur och kultur.

Övriga källor

Telefonsamtal med Markus Andersson, äldrelots, Halmstad kommun.

www.ne.se

Intervjufrågor

Formalia

Datum:

Kön:

Ålder:

Yrkesbeteckning:

Hur länge har du arbetat inom äldreomsorgen?

Har du arbetat inom något annat arbetsområde än äldreomsorgen?

Vad har du i så fall arbetat med?

Religionstillhörighet:

Temafrågor

A.

Ritualer kring döden

Har du varit med att någon dött på stället?

Beskriv hur ni går till väga när någon har dött, så detaljerat du kan.

Tolkning av ritualer

Varför gör du/ni på det viset?

Finns det något som du skulle vilja ha annorlunda?

B.

Samtal kring döden med olika grupper

Pratar ni om döden på din arbetsplats?

Hur pratar ni om döden i så fall? (skämtsamt, praktiskt o.s.v.)

Vad kan det beror på, tror du?

Pratar du med brukarna om döden?

Hur pratar du med brukarna om döden i så fall?

Vad kan det beror på tror du?

Pratar du med någon annan om döden?

Hur pratar ni om döden i så fall?

C.

Fortbildning och stöd i arbetet

Finns det några situationer i din arbetssituation som du tycker att du skulle behöva mer stöd i?

I så fall vilka situationer?

Får du någon form av fortbildning i ditt arbete? (Jag vill ha denna fråga öppen, för att helt enkelt se vilken fortbildning som finns).

Hur ser den fortbildningen ut i så fall?

D.

Personliga upplevelser kring döden

Har du varit med vid ett dödsögonblick på din arbetsplats? (Återkoppling till inledningen, du sa att du har varit med....

Hur upplevde du det?

Har du sett någon död?

Hur upplevde du det?

Kan du beskriva ett speciellt tillfälle när du varit med vid någons död?

Hur upplever du att det är att arbeta nära människor som snart ska dö?

E.

Känslor kring olika ”dödar”

Har det väckts frågor kring din egen död eller dödlighet?

Hur känner du då?

Har din arbetssituation påverkat hur du tänker kring din egen död?

På vilket sätt?

Hur ser du på dina brukares död?

F.

Frågor kring livet efter döden

Hur ser du på ögonblicket direkt efter döden?

Upplever du den döda personen annorlunda än när personen var i livet?

På vilket sätt?

Har du någon föreställning kring vad som händer sedan?

INTERVJUFRÅGOR

Formalia

Datum:

Kön:

Ålder:

Yrkesbeteckning:

Hur länge har du arbetat inom äldreomsorgen?

Har du arbetat inom något annat arbetsområde än äldreomsorgen?

Vad har du i så fall arbetat med?

Religionstillhörighet:

Temafrågor

A.

Ritualer kring döden

Har du varit med i ett dödsögonblick?

Kan du berätta hur ni går till väga när någon har dött, så detaljerat du kan?

Tolkning av ritualer

Varför gör du/ni på det viset?

Finns det något annat du skulle vilja ha annorlunda?

B.

Samtal kring döden med olika grupper

Pratar ni om döden på din arbetsplats?

Hur pratar ni om döden i så fall? (skämtsamt, praktiskt o.s.v.)

Vad kan det beror på?

Pratar du med brukarna om döden?

Hur pratar du med brukarna om döden i så fall?

Vad kan det beror på?

Pratar du med någon annan om döden?

Hur pratar ni om döden i så fall?

C

Fortbildning och stöd i arbetet

Finns det några situationer i din arbetssituation som du tycker att du skulle behöva mer stöd i?

I så fall vilka situationer?

Får du någon form av fortbildning i ditt arbete?

Hur ser den fortbildningen ut i så fall?

D.

Personliga upplevelser kring döden

Har du varit med vid ett dödsögonblick på din arbetsplats?

Hur upplevde du det?

Har du sett någon död?

Hur upplevde du det?

Kan du beskriva ett speciellt tillfälle när du varit med vid någons död?

Hur upplever du att det är att arbeta nära människor som snart ska dö?

E.

Känslor kring olika ”dödar”

Har ditt arbete väckt frågor kring din egen död/dödlighet?

Hur tänker du kring din egen död?

Har din arbetssituation påverkat hur du tänker kring din egen död?

På vilket sätt?

Hur ser du på dina brukares död?

F.

Frågor kring livet efter döden

Hur ser du på ögonblicket direkt efter döden?

Upplever du den döda personen annorlunda än när personen var i livet?

På vilket sätt?

Har du någon föreställning kring vad som händer sedan?